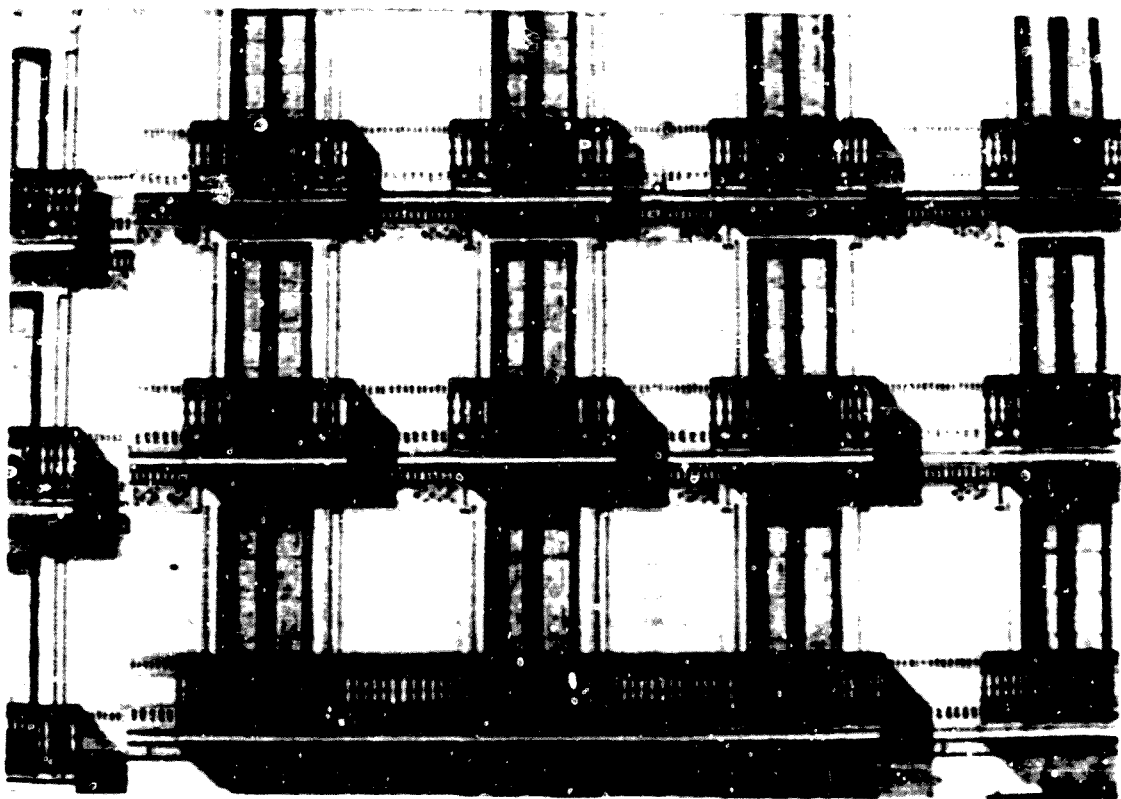

**Barcelona entre l'enderroc de les muralles i l'Exposició Universal:
arquitectura domèstica de l'Eixample.**

Tesi per a optar al títol de Doctor en Història de l'Art
Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona

Pla de doctorat: "L'anàlisi de l'obra d'art" (1991-95)

Nom del Doctorand: Joan Molet i Petit

Nom de la Directora: Dra. Mireia Freixa i Serra

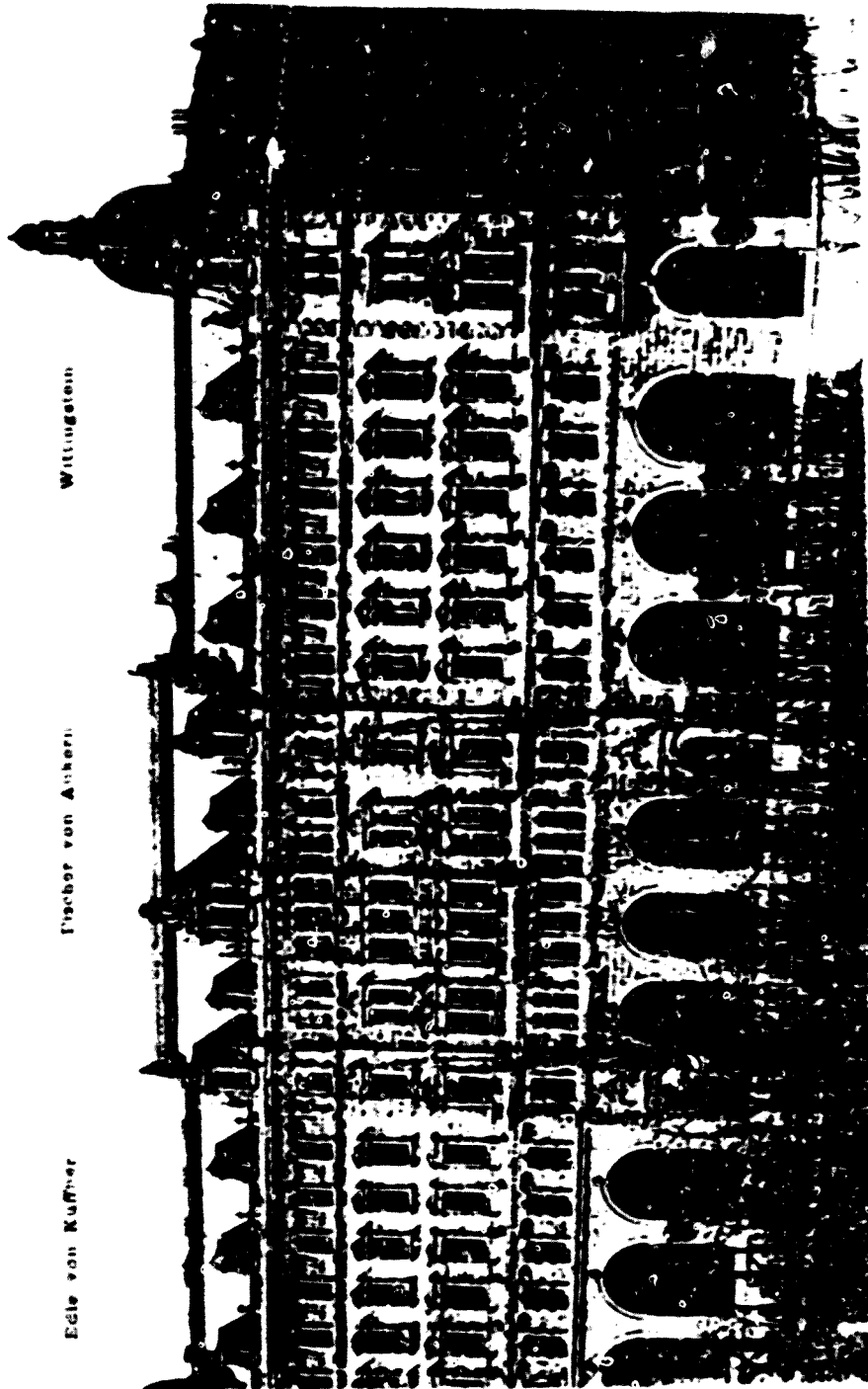

Figura 35 Edificis "Arkadengruppen-Typus". Rathausplatz 7-9

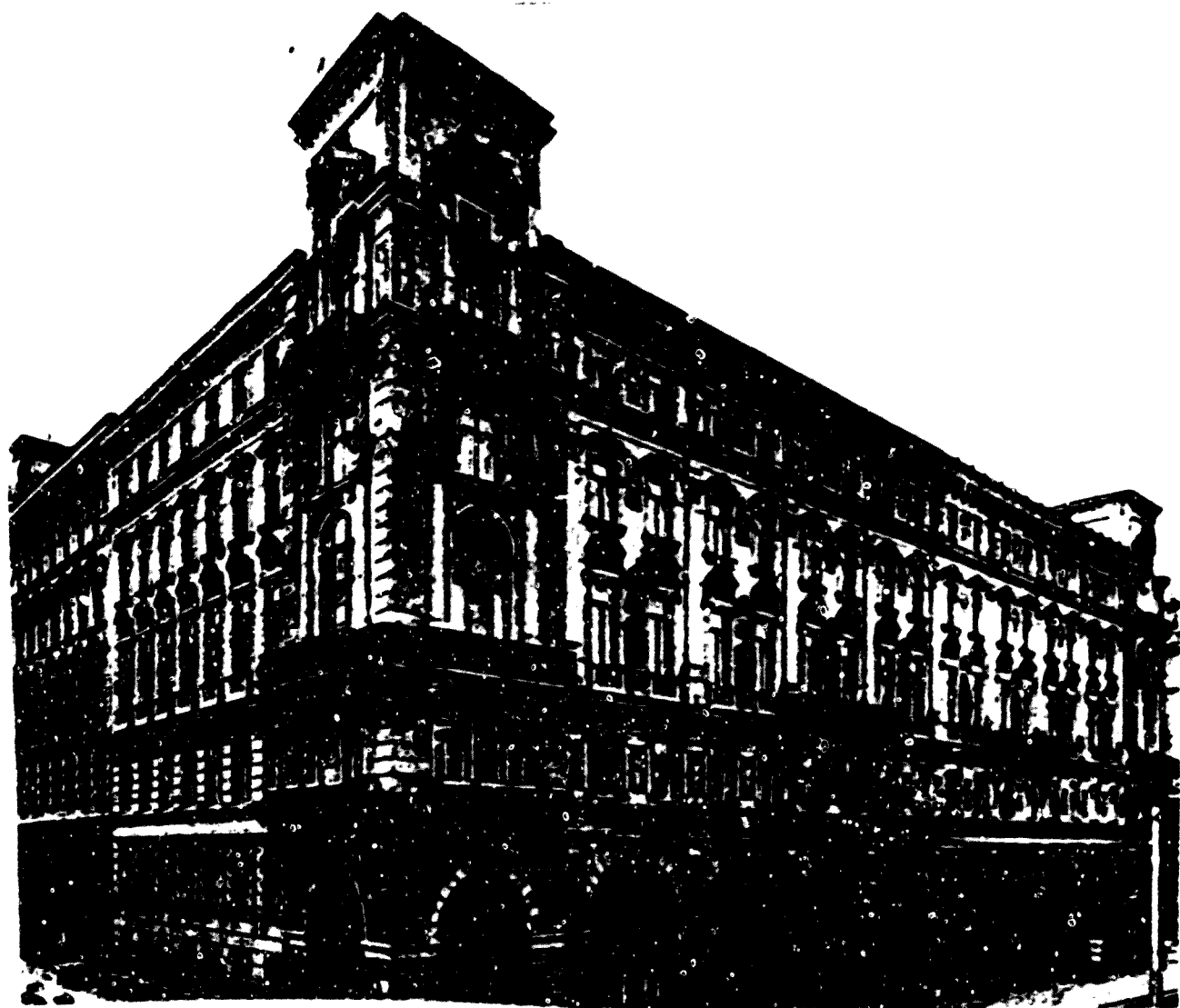

Figura 36 Edificis "Arkadengruppen-Typus" Reichsratstr. 7-9

Figura 37 Edifici a la Währingerstr. 6-8

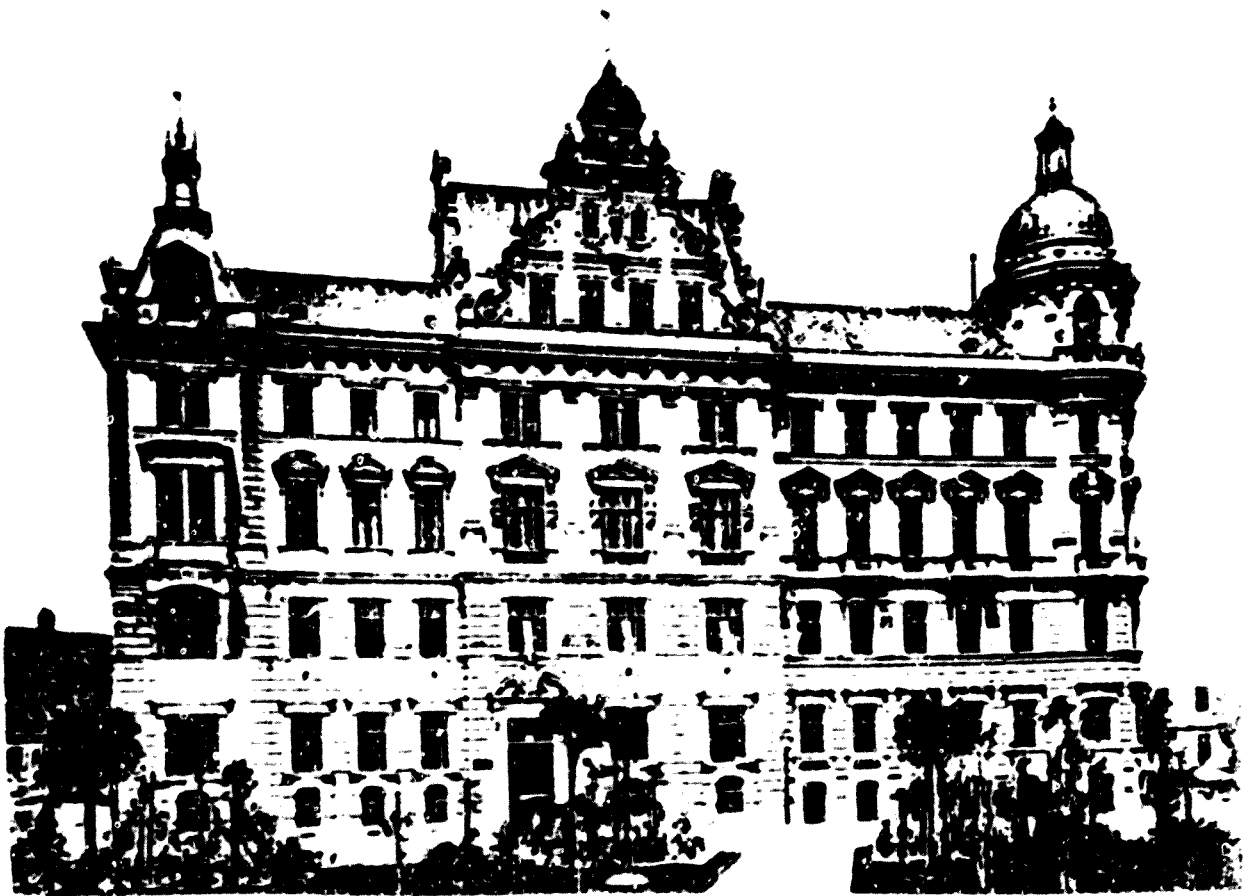

Figura 38 Edifici a la Rooseveltplatz 10-11

Figura 39 Edifici a la Schwarzspanierstr. 6

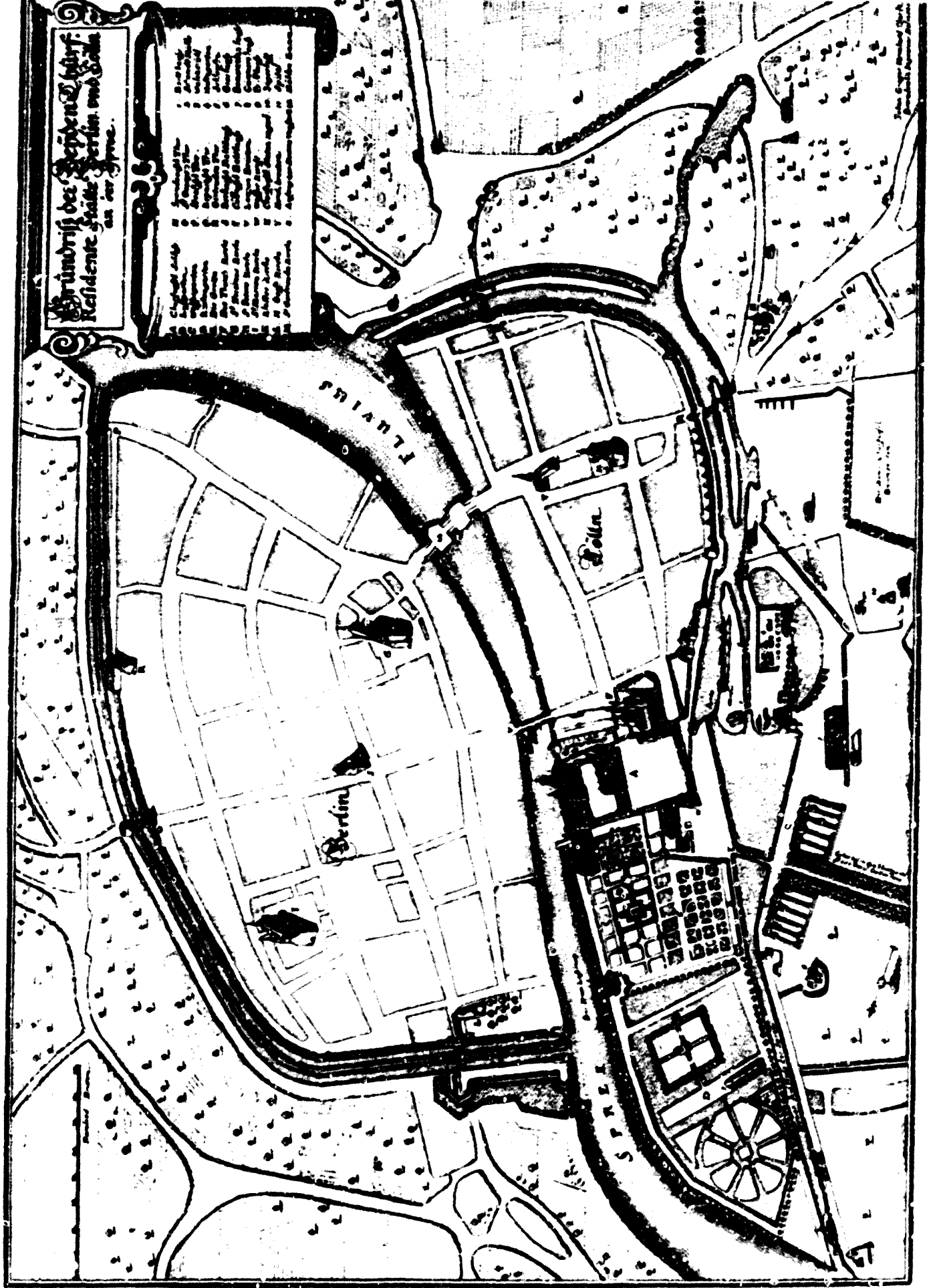

Figura 40 Berlin al segle XVII

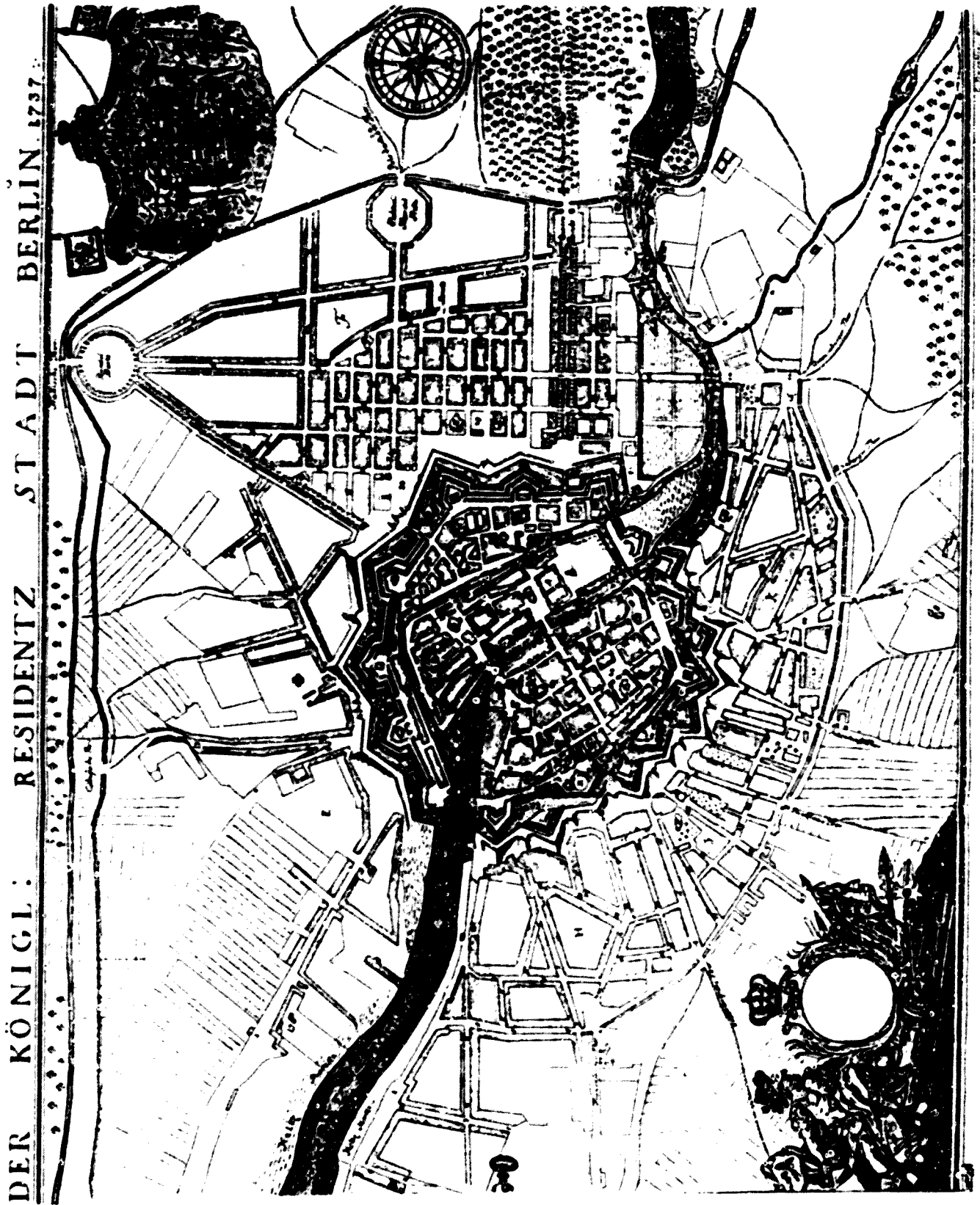

Figura 41 Berlín al segle XVIII

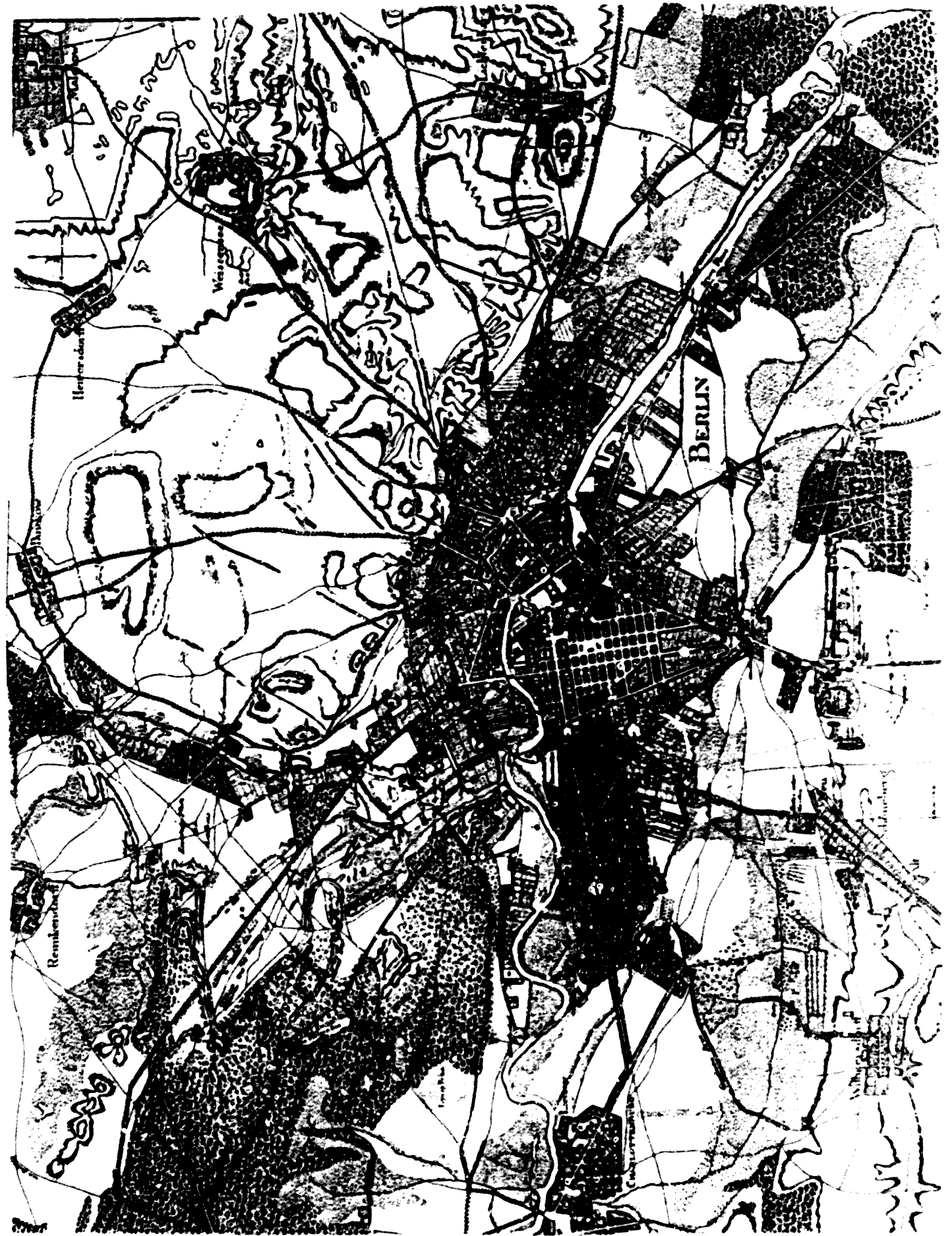
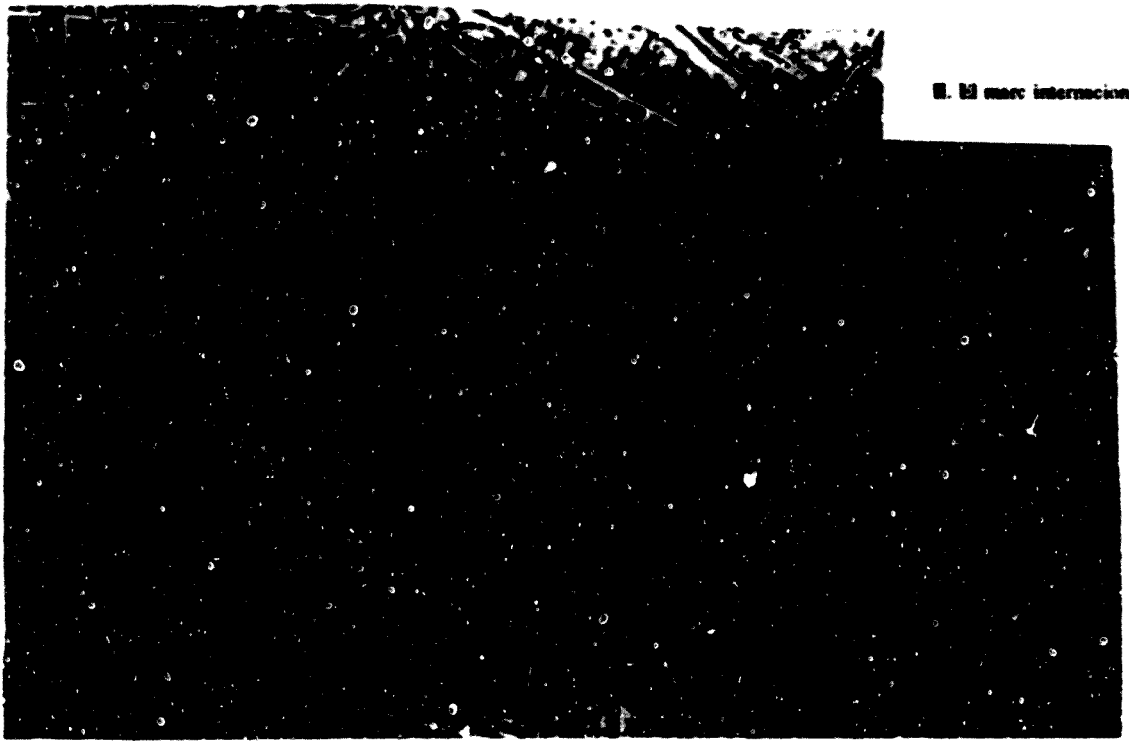

Figura 42 Berlín a principis del segle XIX

El marc internacional

Figura 43 Plànol de Berlín en què es possible veure, amb un traçat més fluix, el Pla Schmid
Figura 44 Pla Lenné. A la part superior es pot veure la Gurtelstr. i a la inferior dreta l'àrea de la Luisenstadt

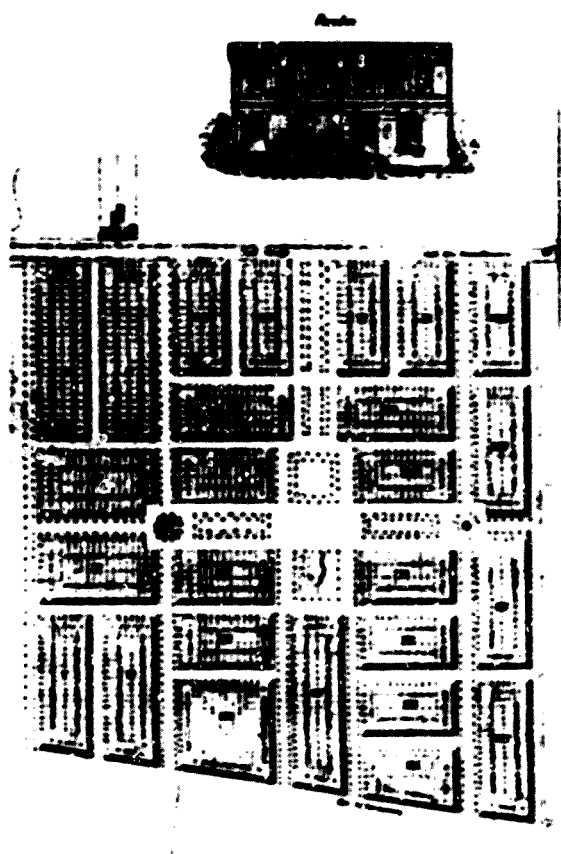

Figura 45 "Barri" creat per la "Waren-Credit-Gesellschaft"

Figura 46 Plànol de Berlín en què es pot apreciar el Pla Hobrecht (gris clar)

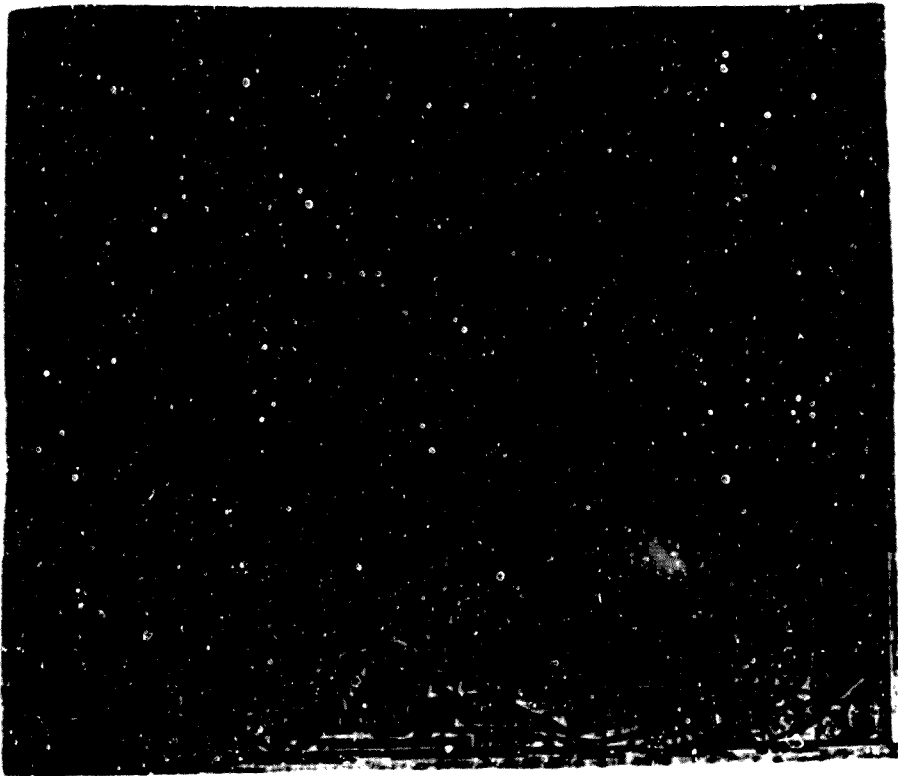

Figura 47 Berlín al 1906. Hom pot apreciar l'àrea edificada (groc clar), la pendent d'edificar (blanc), i les grans infraestructures (groc fort). També es veuen tots els canvis introduïts al Pla Hobrecht

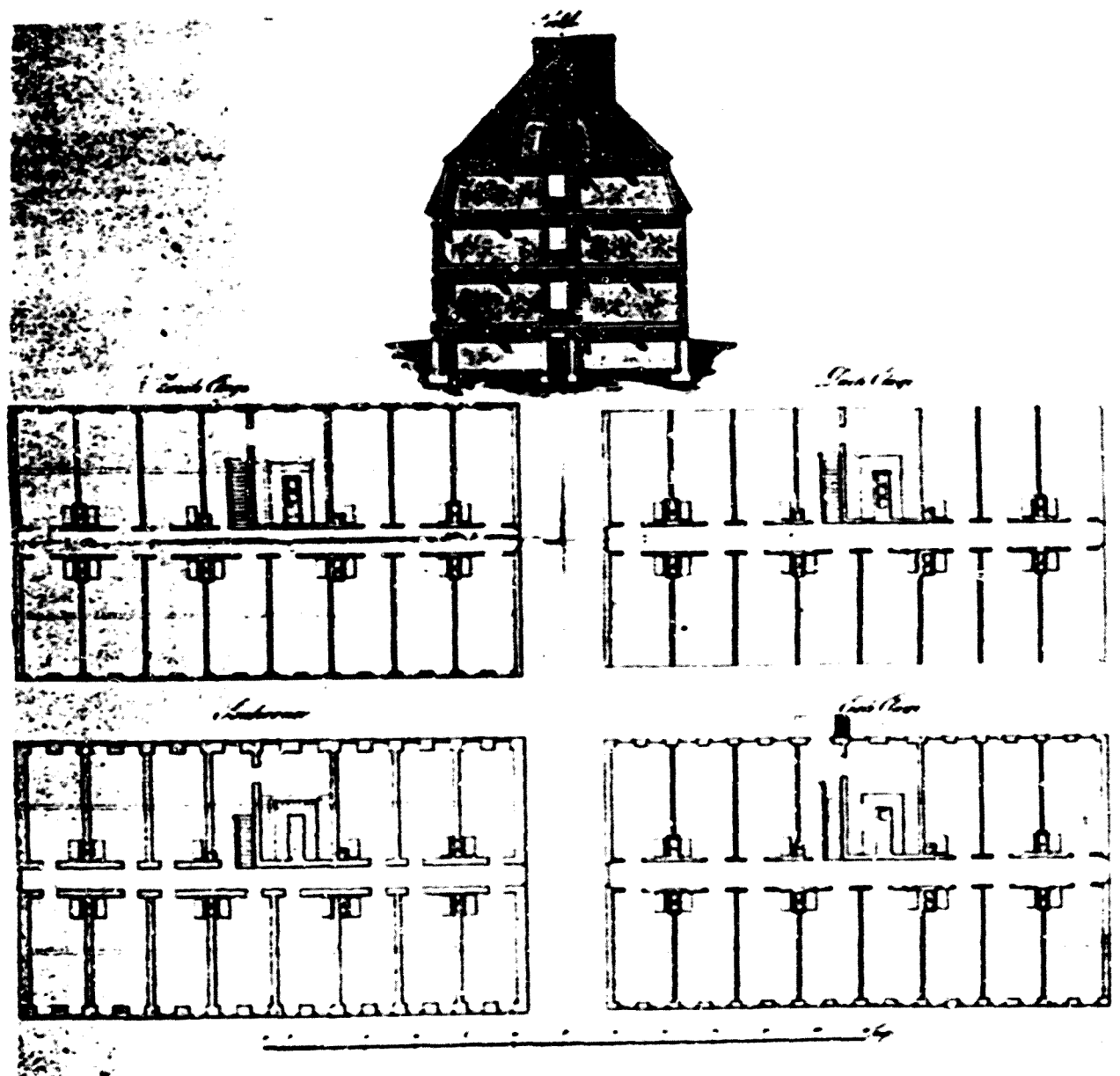

Figura 48 Edifici construït per von Wülcknitz al 1822-28. Es considera la primera casa de lloguer berlinesa. Secció i planta del soterrani (inf. esq.), planta baixa (inf. dret), primer pis (superior esq.) i golfes (superior dret)

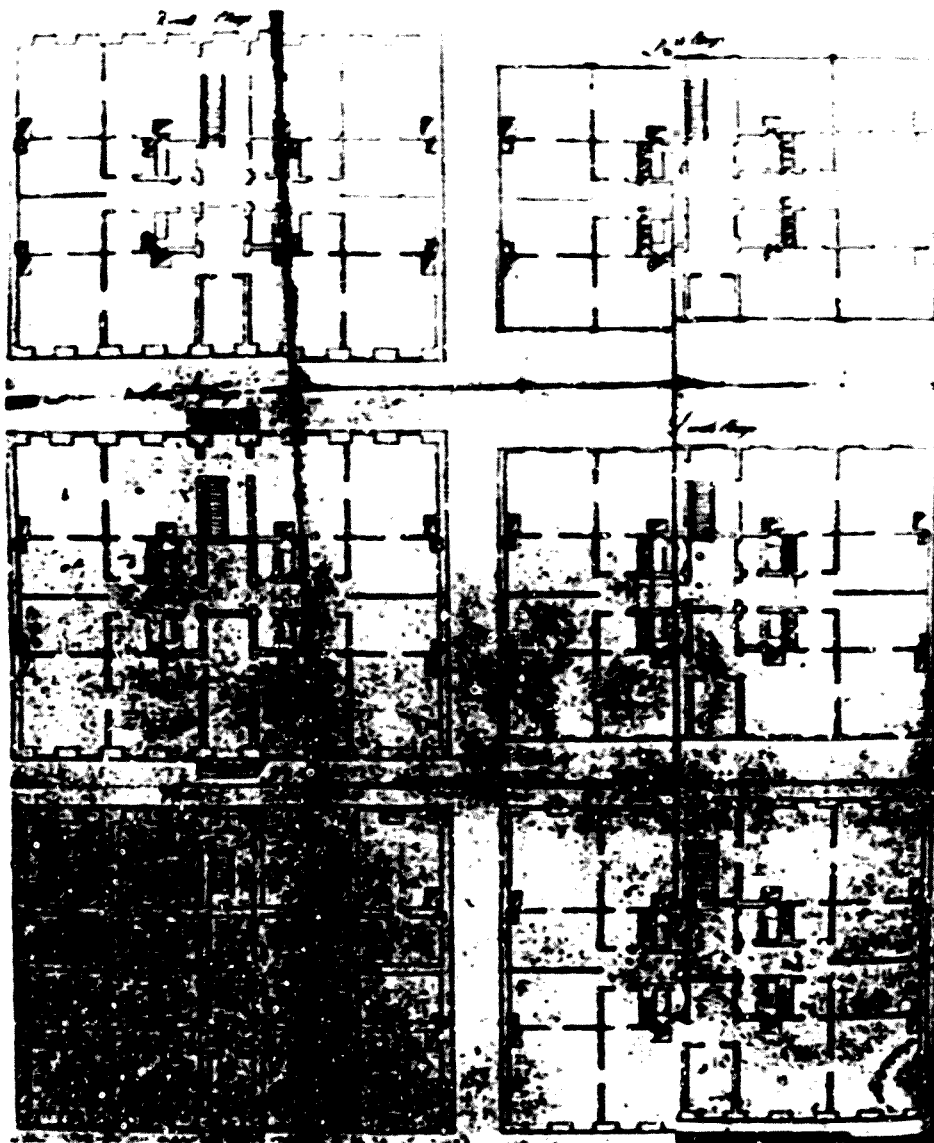

Figura 49 Projecte presentat per edificar més cases a la mateixa àrea. Hi podem veure, de baix a dalt i d'esquerra a dreta, la plantz del soterrani, planta baixa, primer i segon pisos, i dos pisos de golfes.

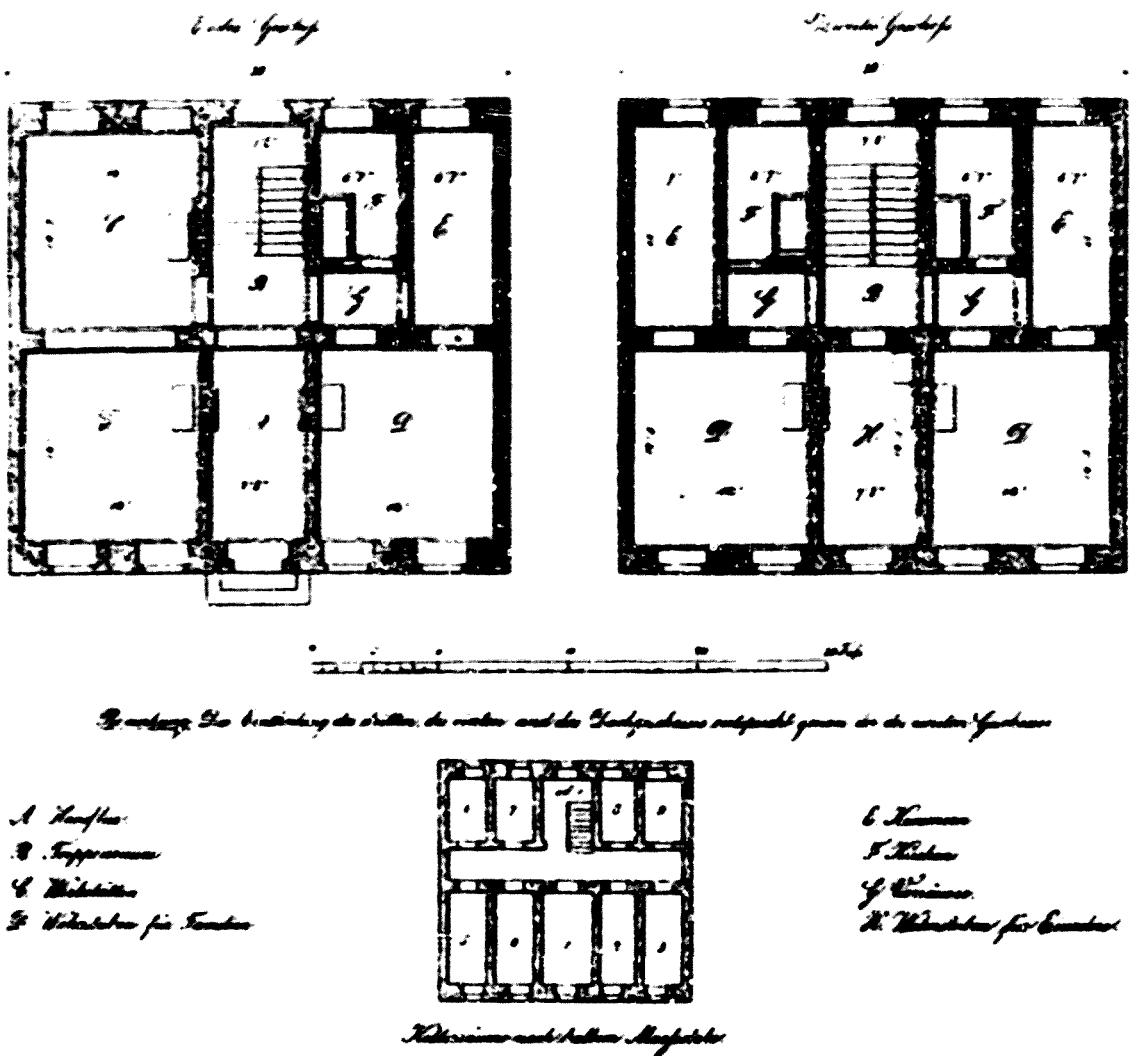

Figura 50 Projecte de vivendes de la Berliner gemeinrützigen Baugesellschaft. Planta del soterrani (a sota) de la planta baixa (esq.) i del primer pis (dreta)

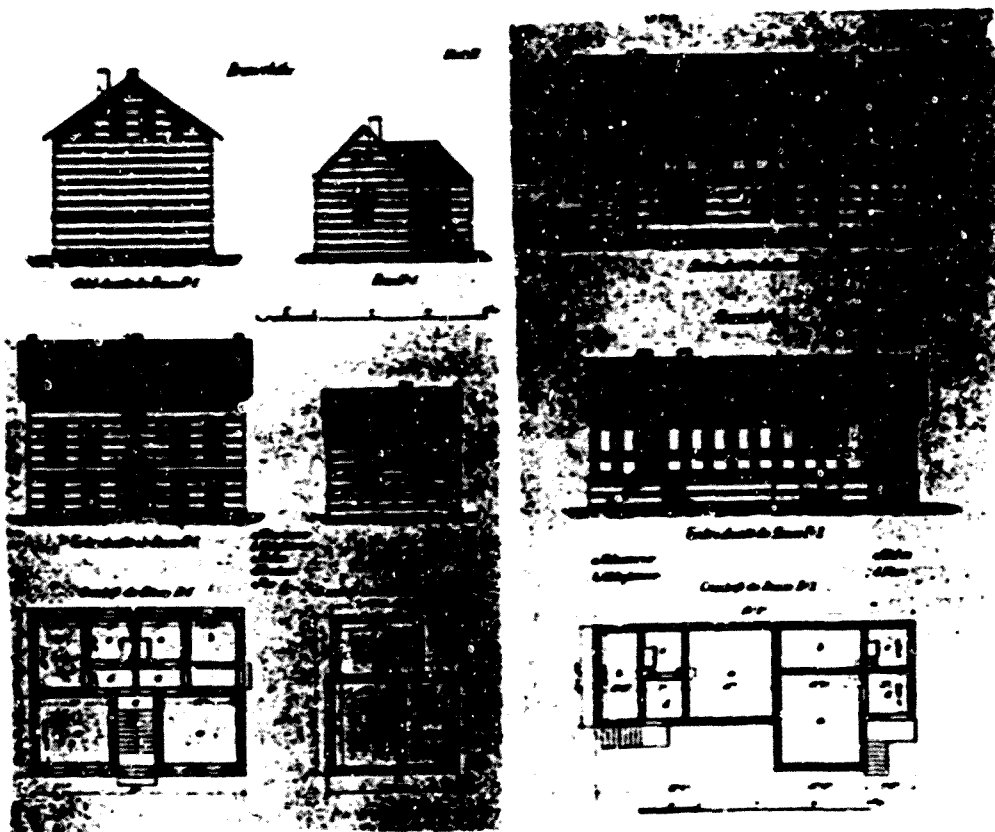
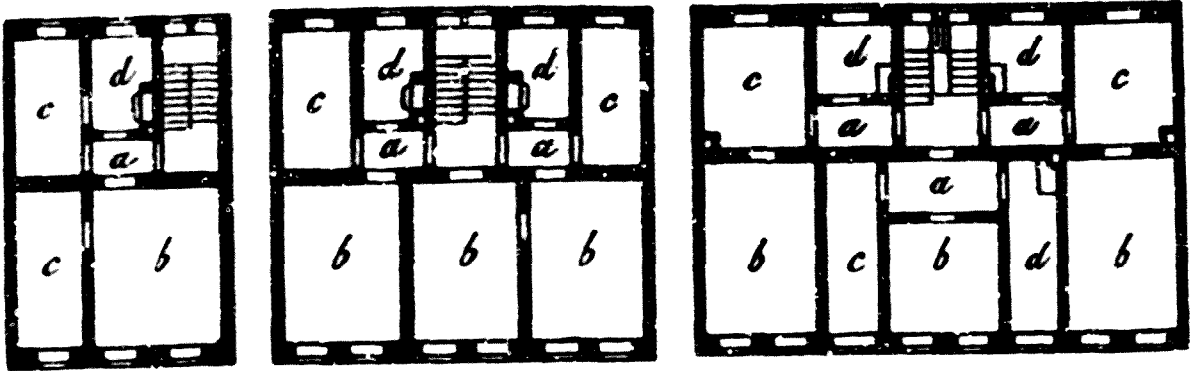

Figura 51 Grup de cottages construïts per la Berlins gemeinnütziger Baugesellschaft davant de la Schönhauser Tor

Figura 52 Bremerhöhe. Una altra actuació de la mateixa societat

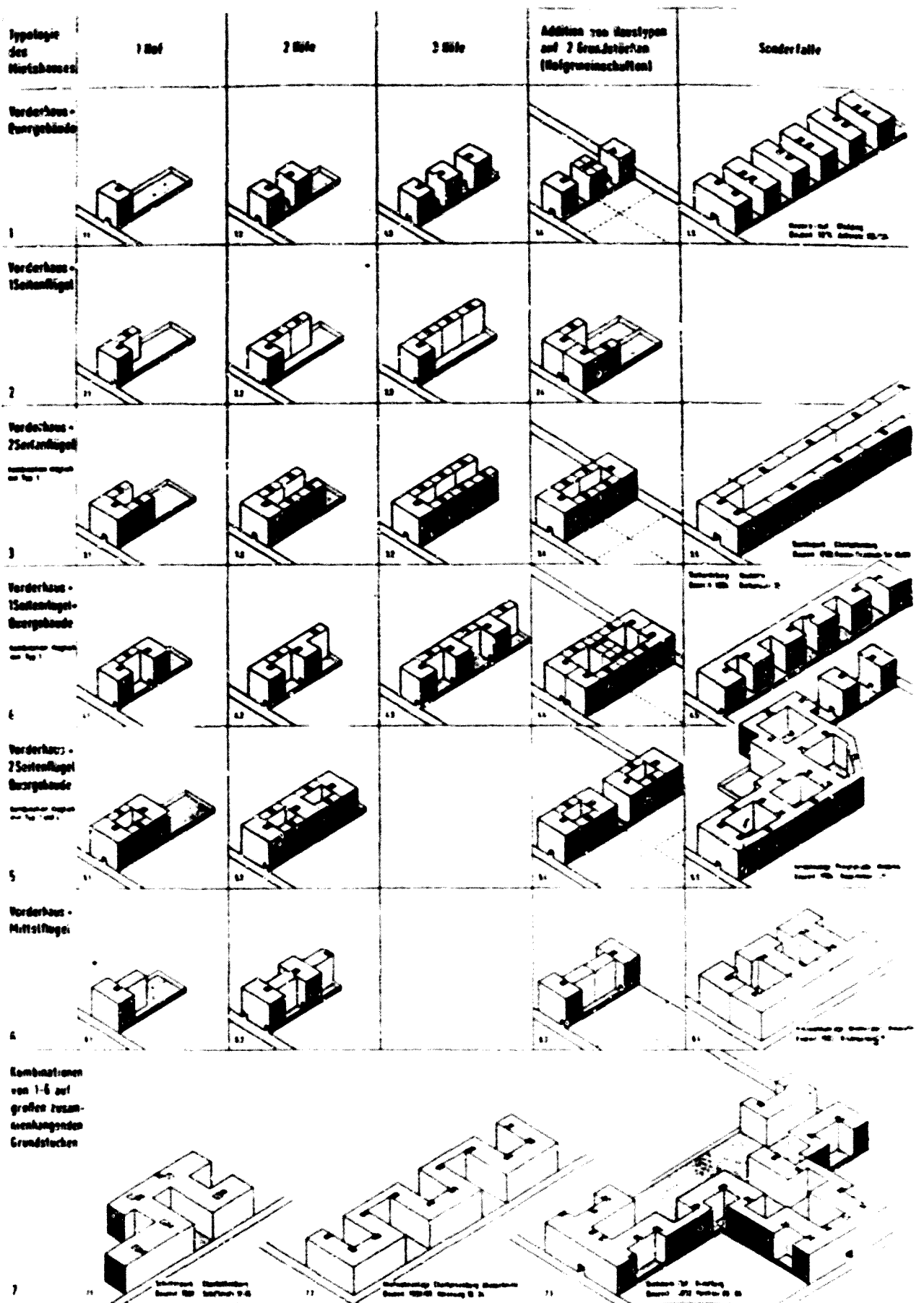

Figura 53 Diferents agrupaments de patis i edificis. Sistema d'ocupació intensiva de la mansana

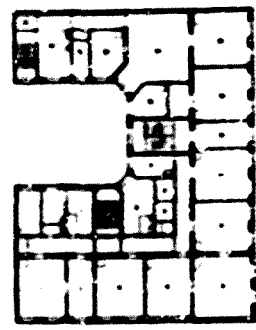
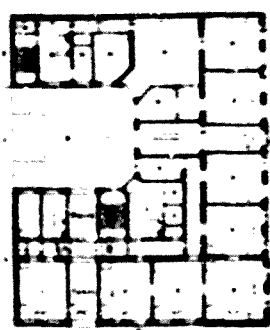
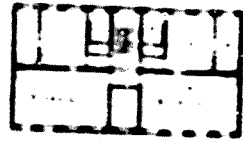
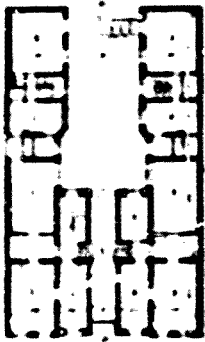
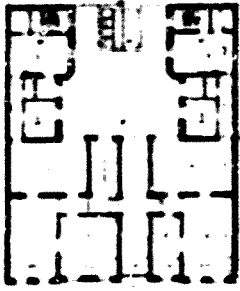

Figura 54 Edificis amb la caixa d'escala situada a un costat del vestibul

Figura 55 Edifici amb tallers

Figura 56 Edifici amb una vivenda petita i dues vivendes grans

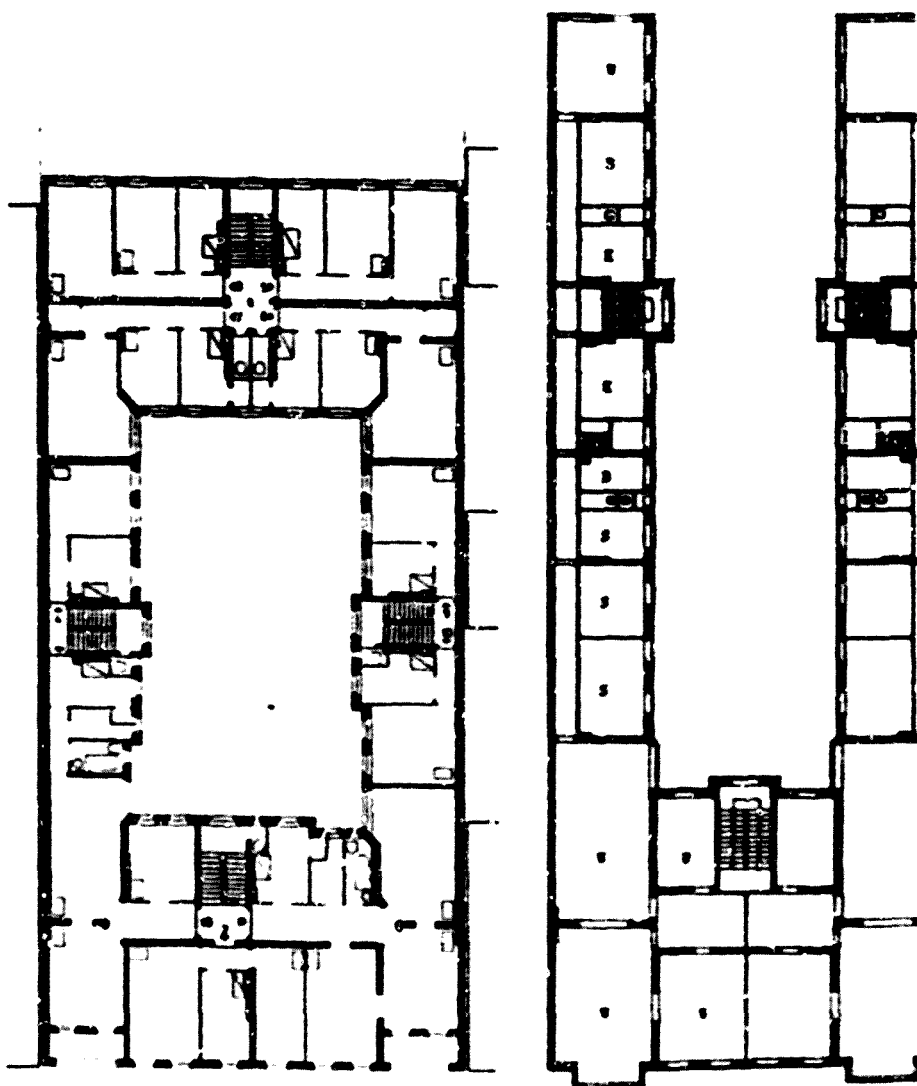
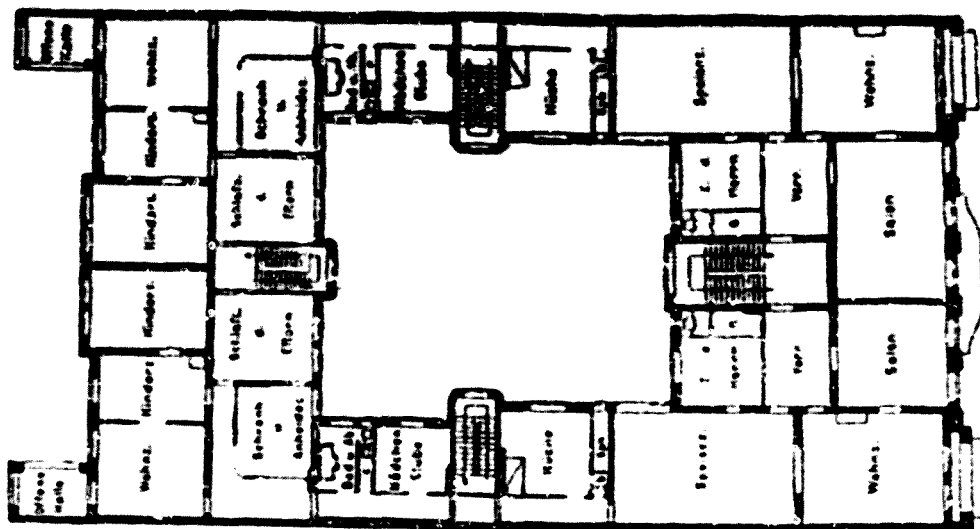

Figura 57 Edifici típic dels barris elegants del sud-oest. Planta de pisos

Figura 58 Edificis típics dels barris populars del nord. Planta de pisos

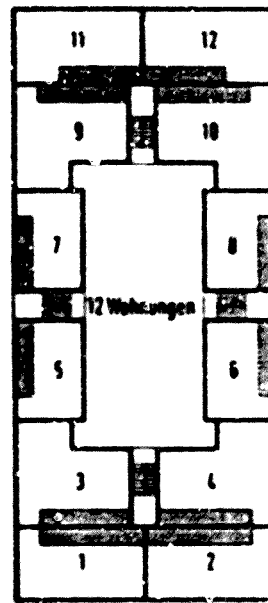
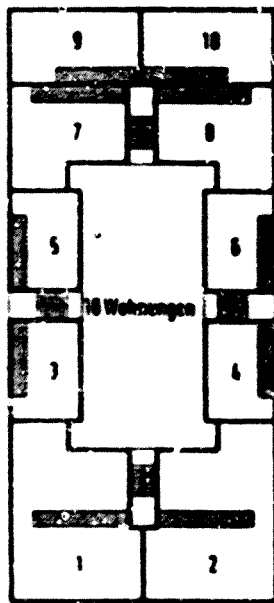
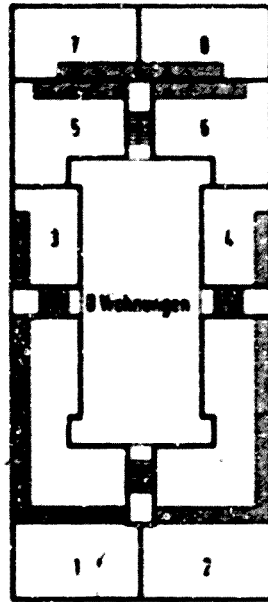
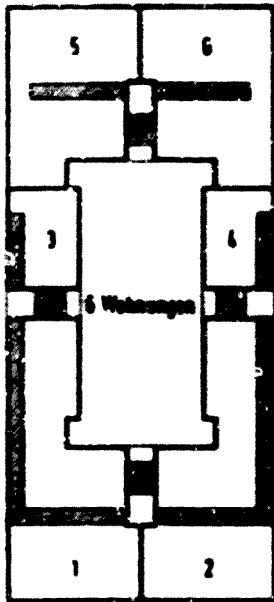
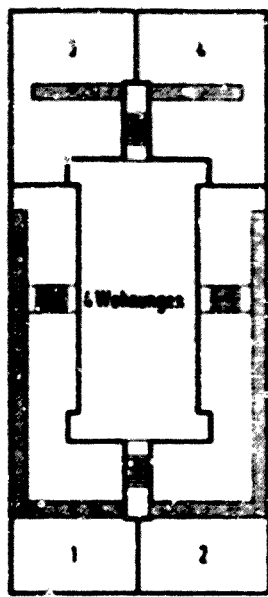
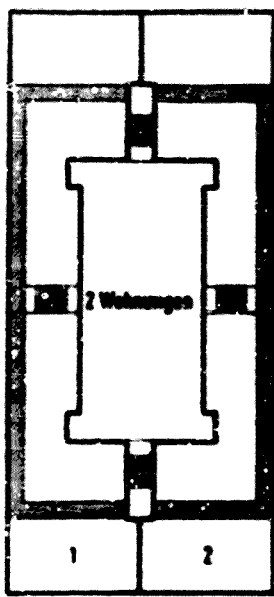

Figura 59 Posibles maneras de dividir una vivienda.

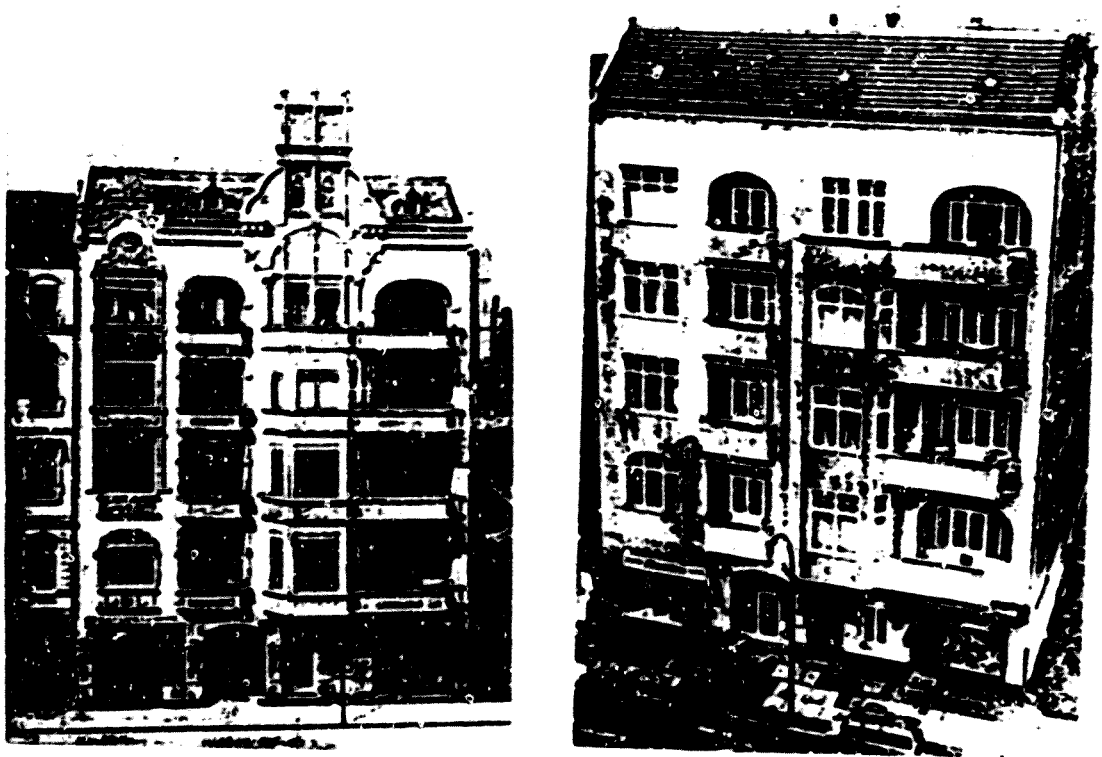

Figura 60 Edifici abans i després de ser "restaurat" després de la Segona Guerra Mundial

Figura 61 Edifici de la primera etapa

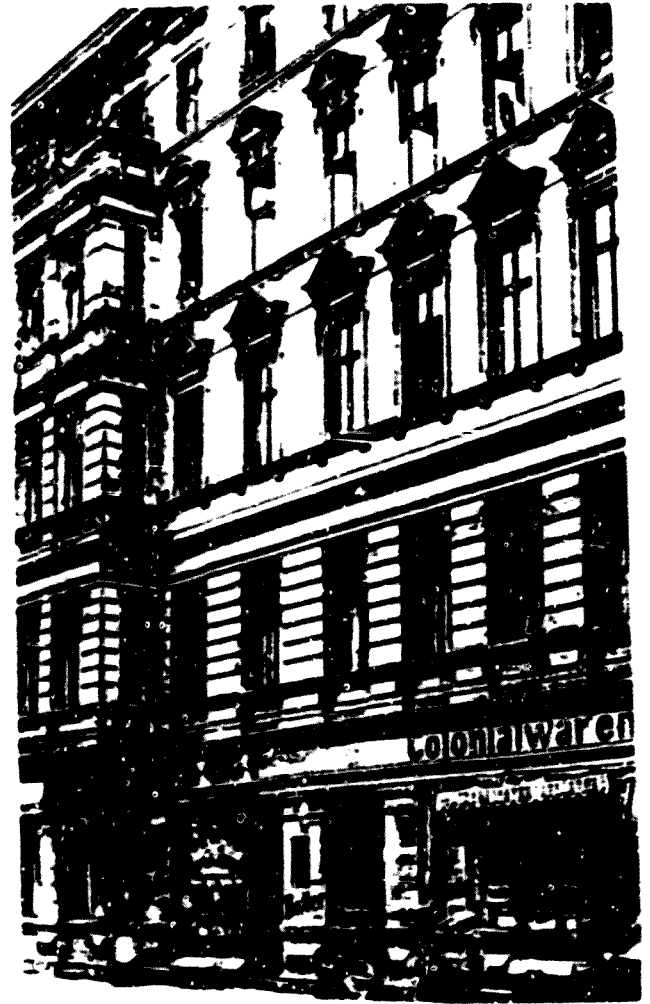
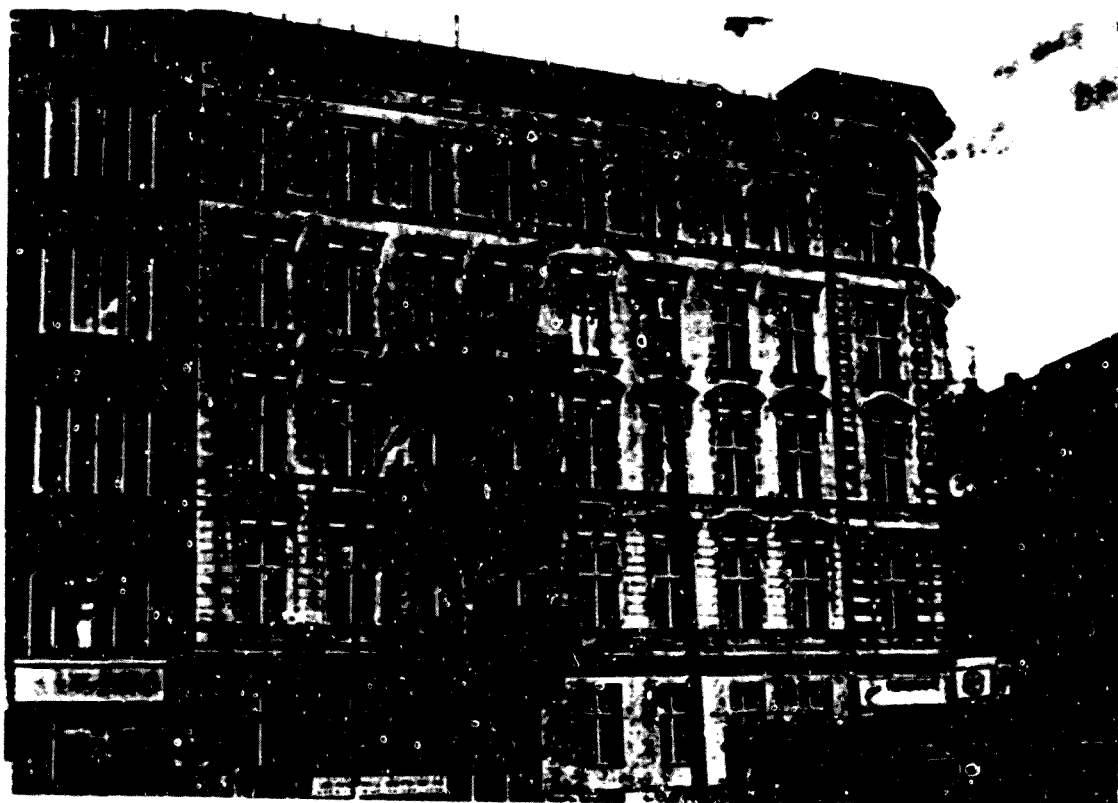

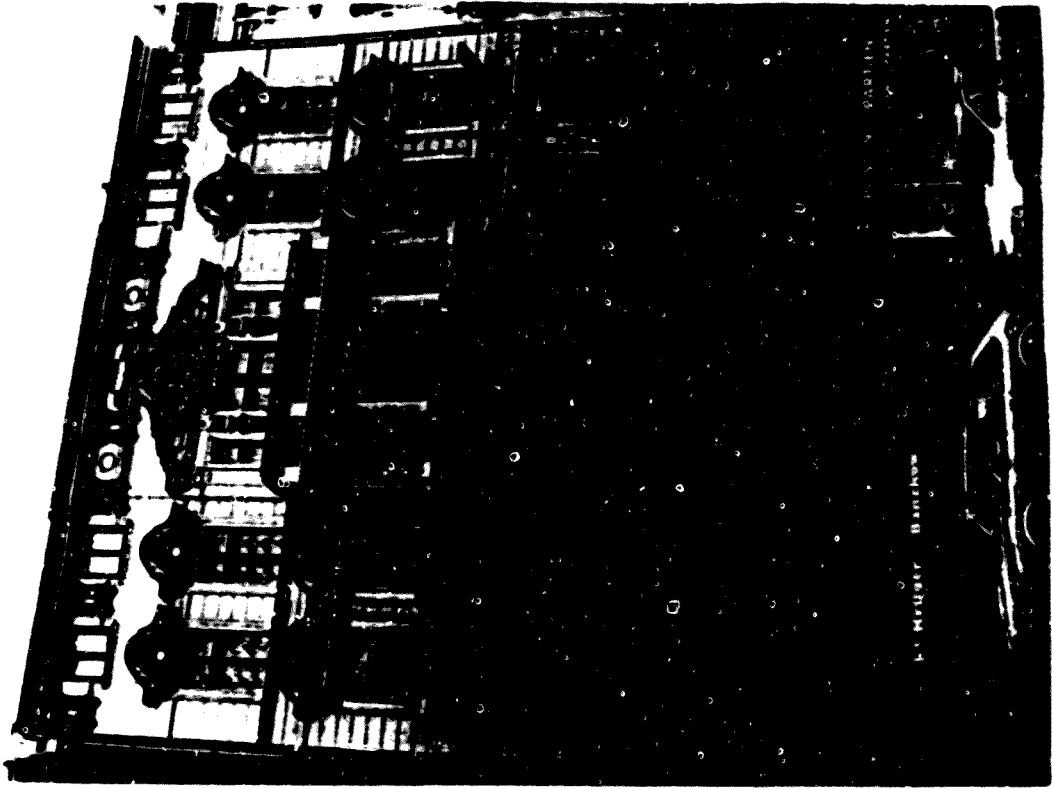
Figura 62 Edifici de la segona etapa

Figures 63 i 64 Edificis de la segona etapa

Figura 65 Edifici de la tercera etapa

Figures 66 i 67 Edificis de la quarta etapa

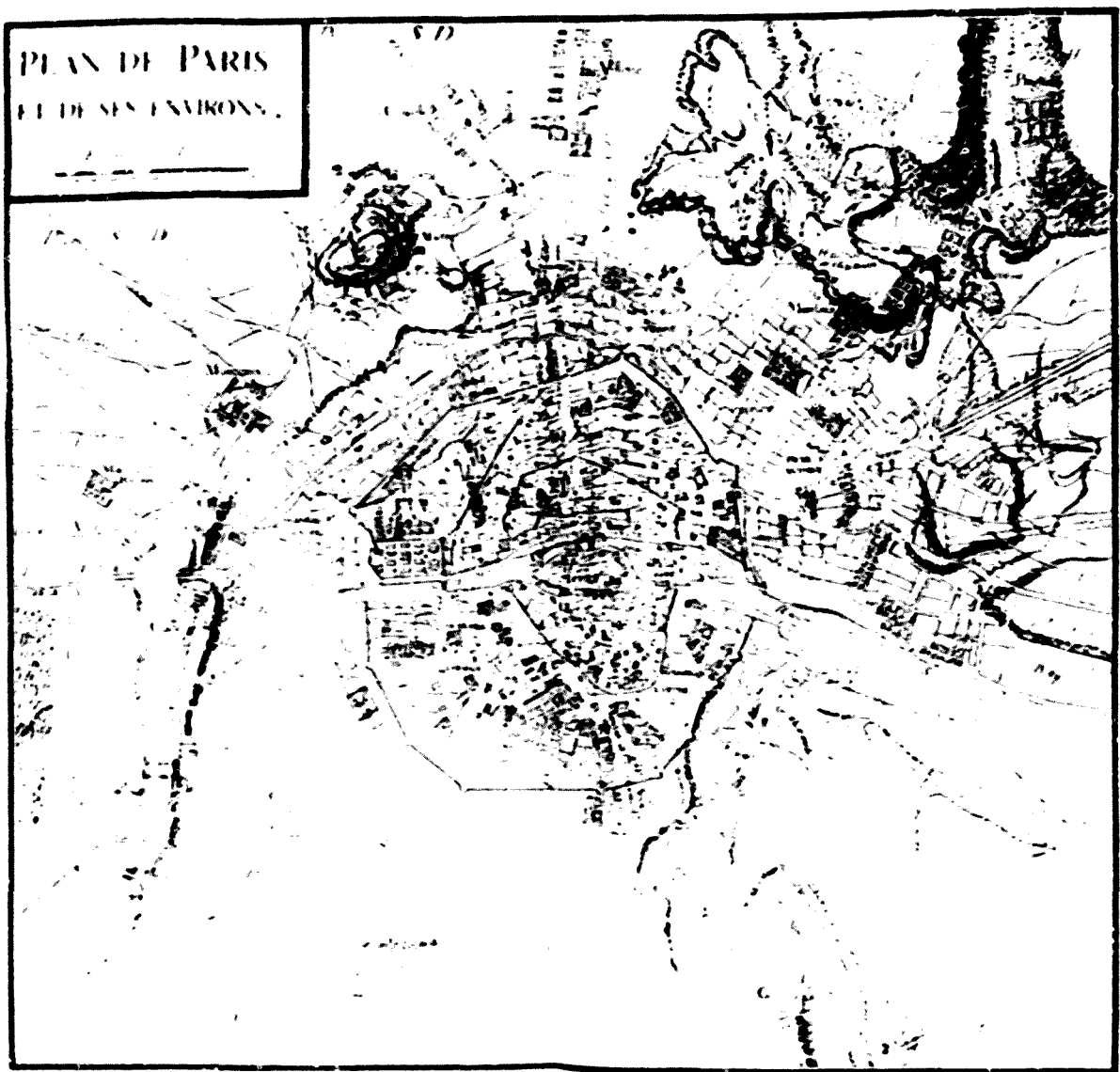

Figura 68 París a finals del segle XVIII

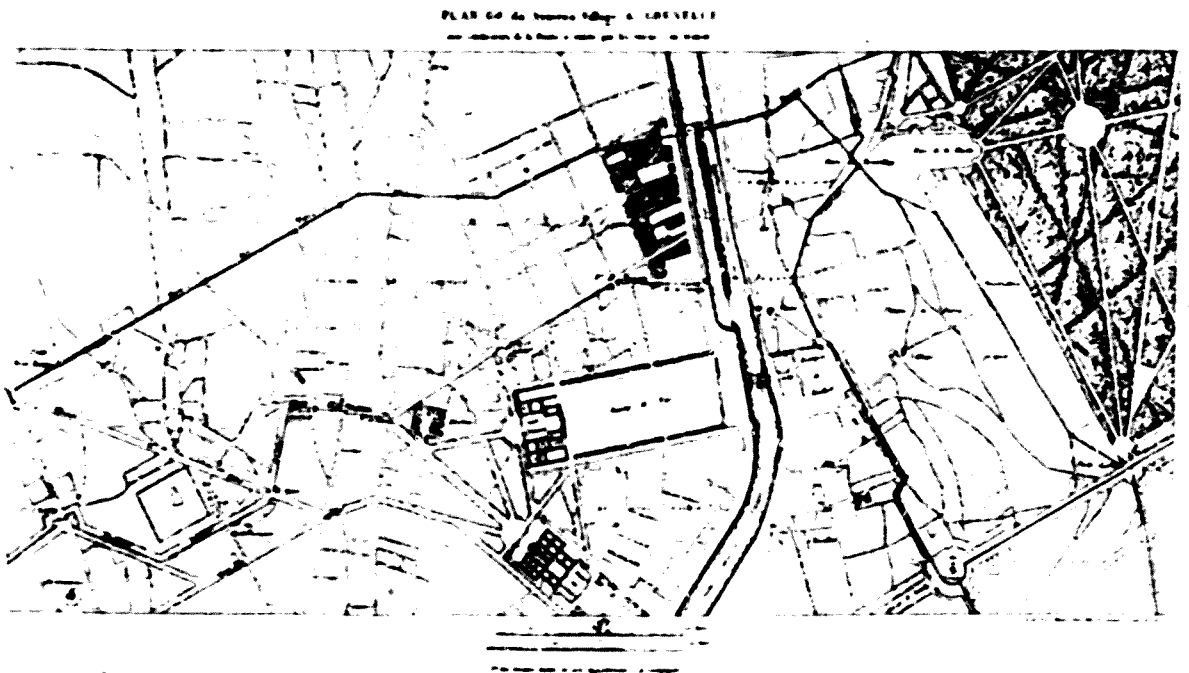

Figura 69 Plànol dels artistes

Figura 70 Urbanització de Grenelle

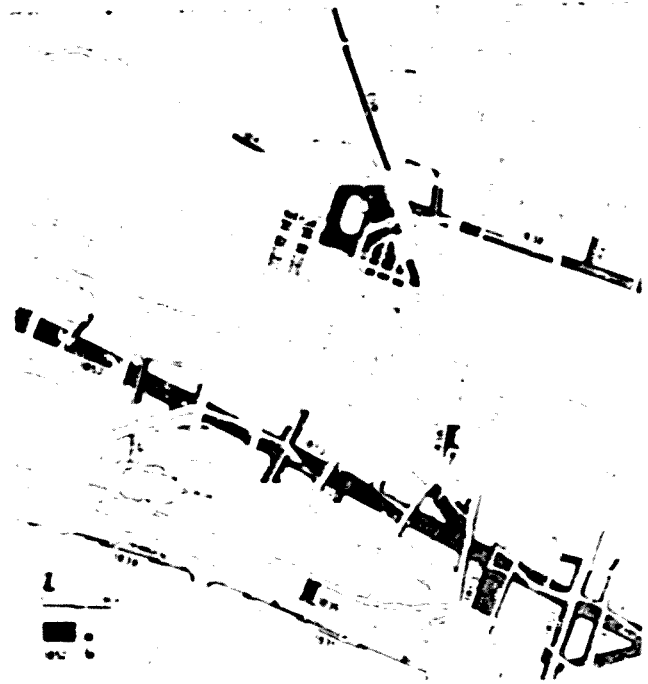
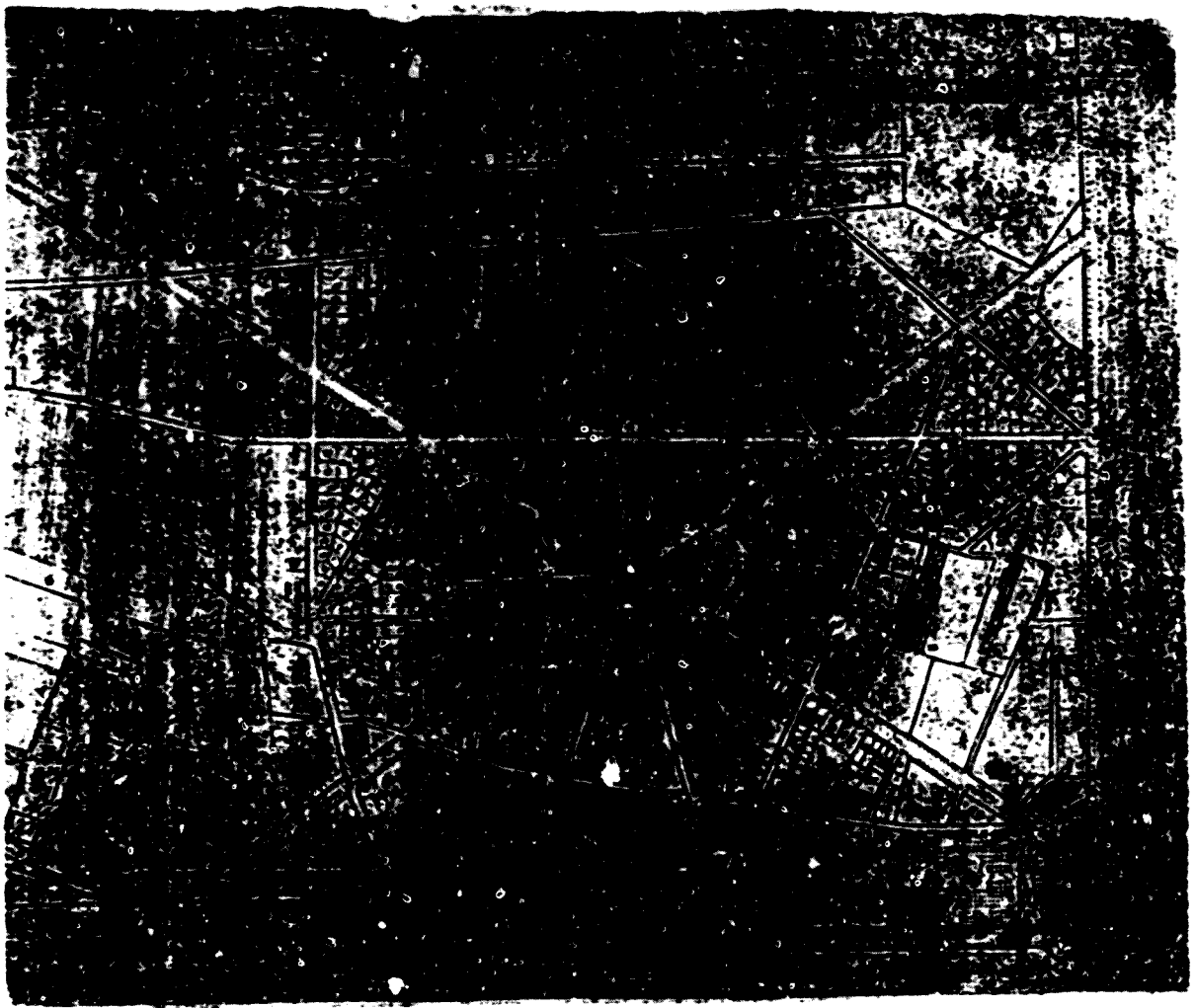

Figura 71 Urbanització de Passy

Figura 72 Actuacions a la zona de Les Halles

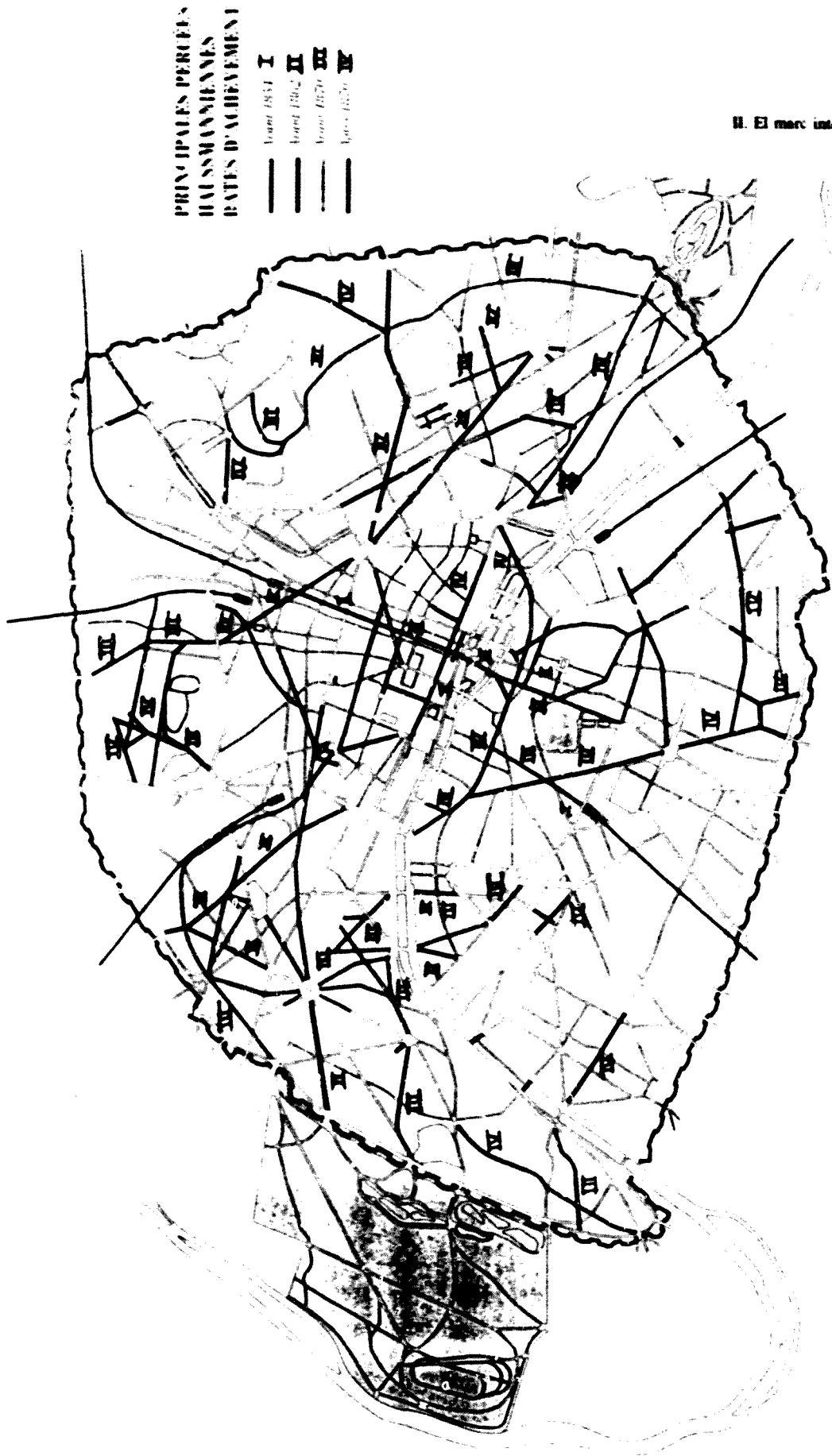

Figura 73 Actuacions haussmaniannes

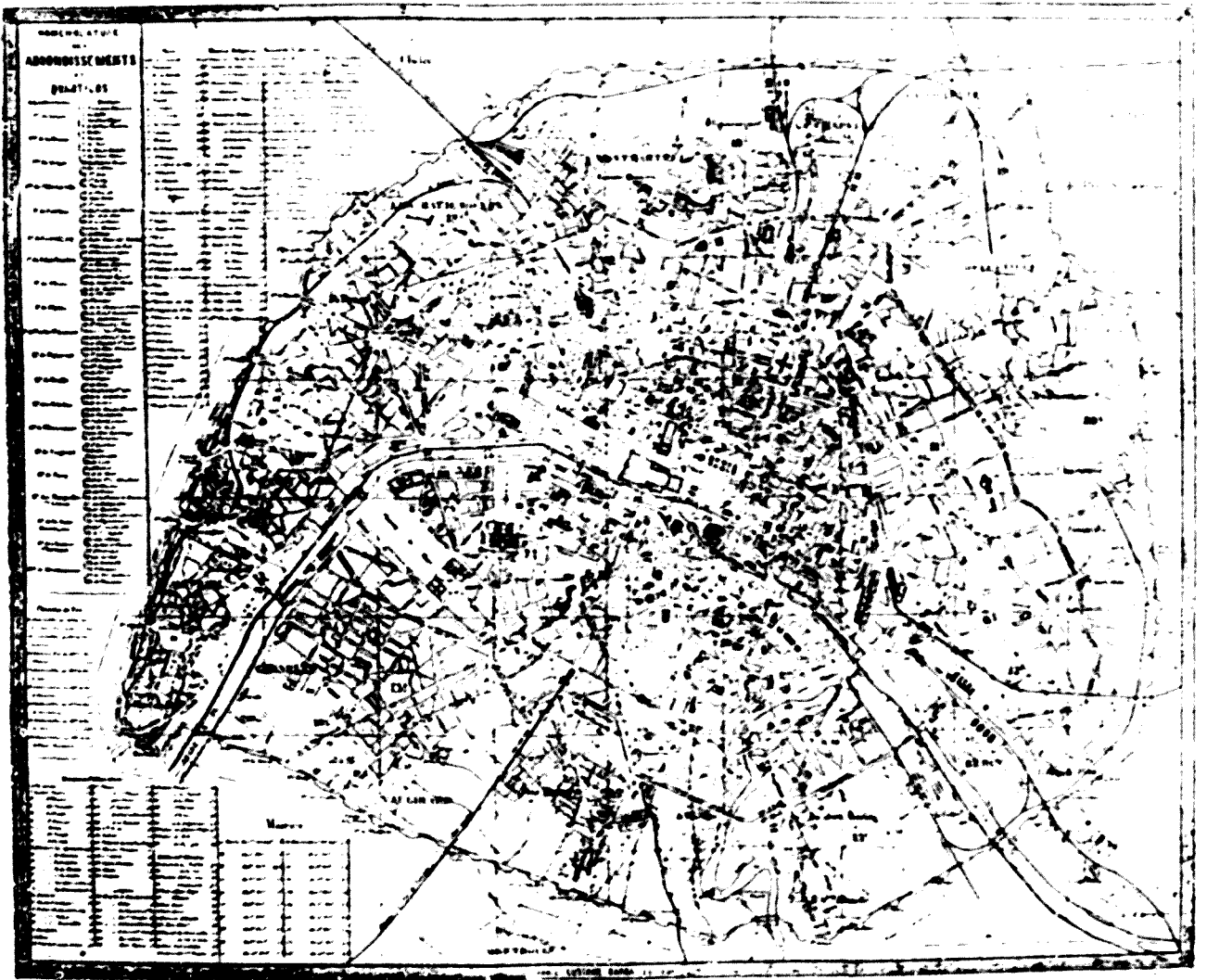

Figura 74 París després de les annexions de 1860

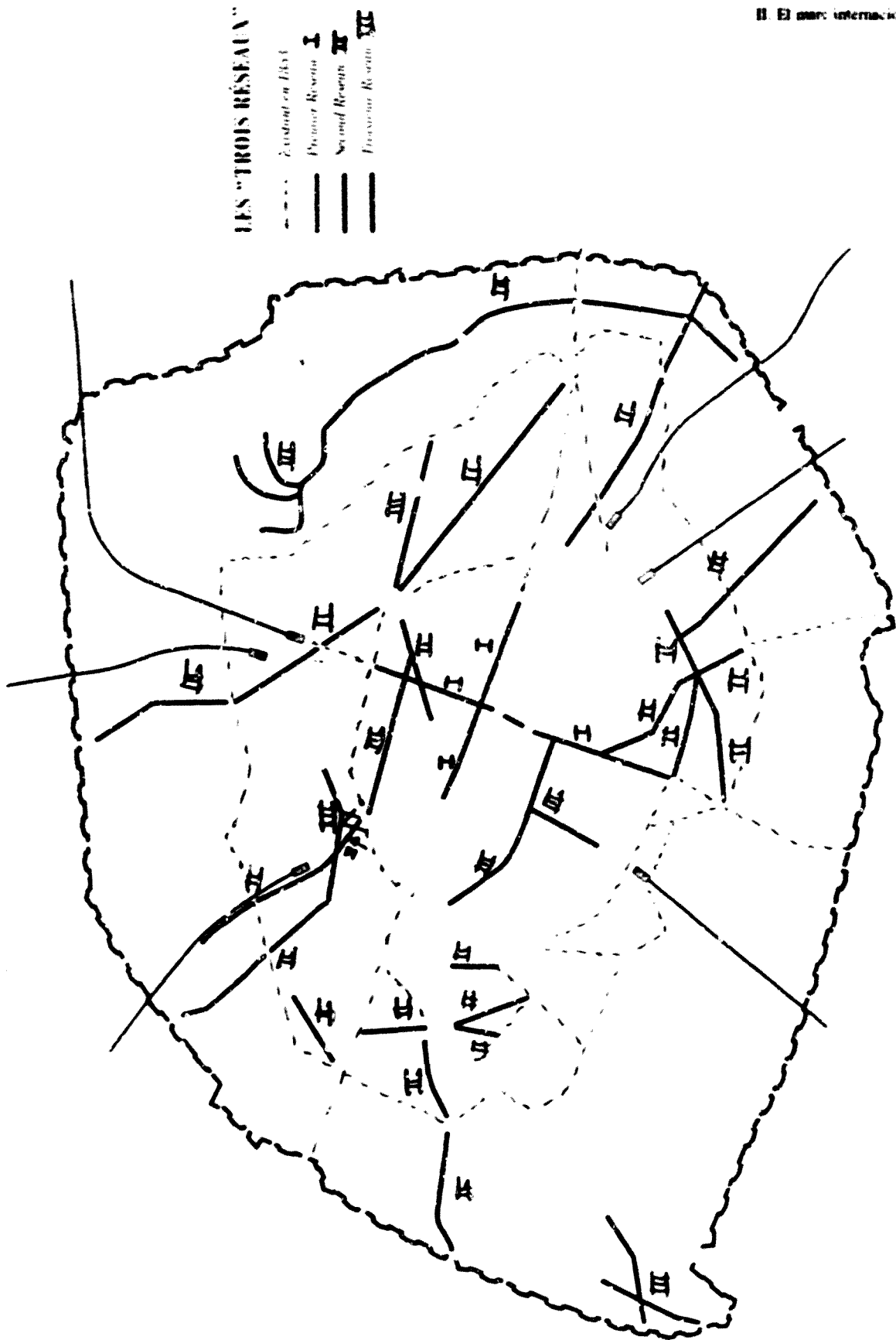

Figura 75 Els "Trois Reseaux"

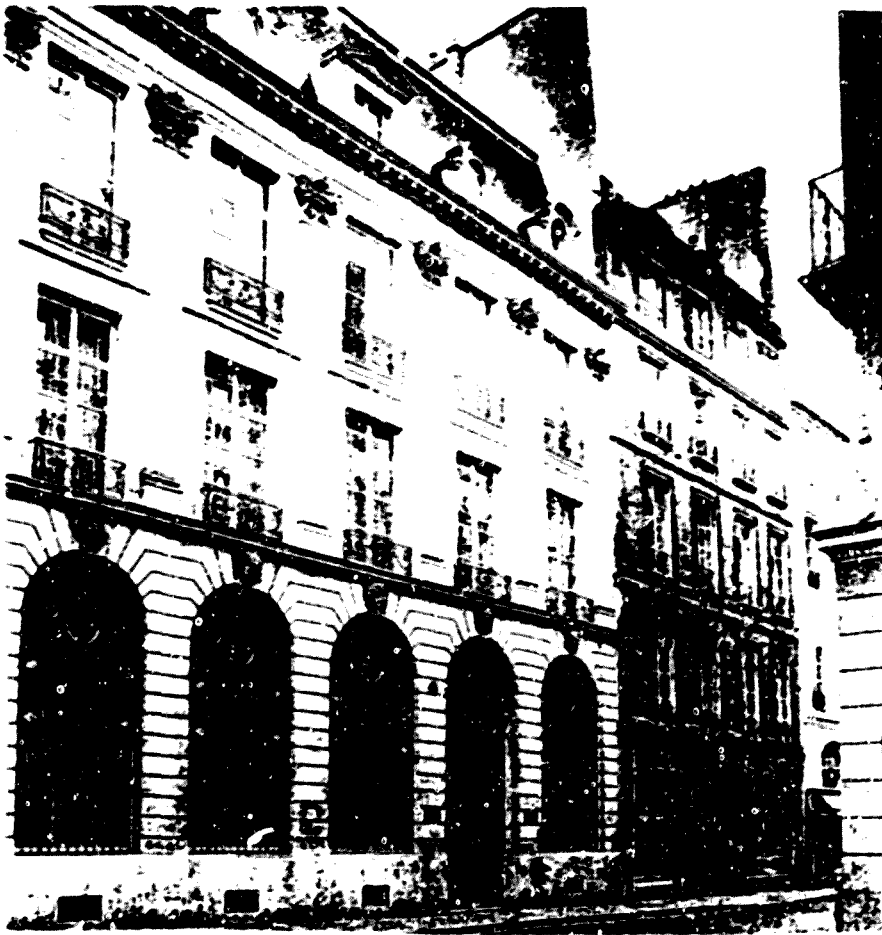

Figura 76 Edifici de prestigi de l'Antic Règim

Figura 77 Edifici ordinari de l'Antic Règim

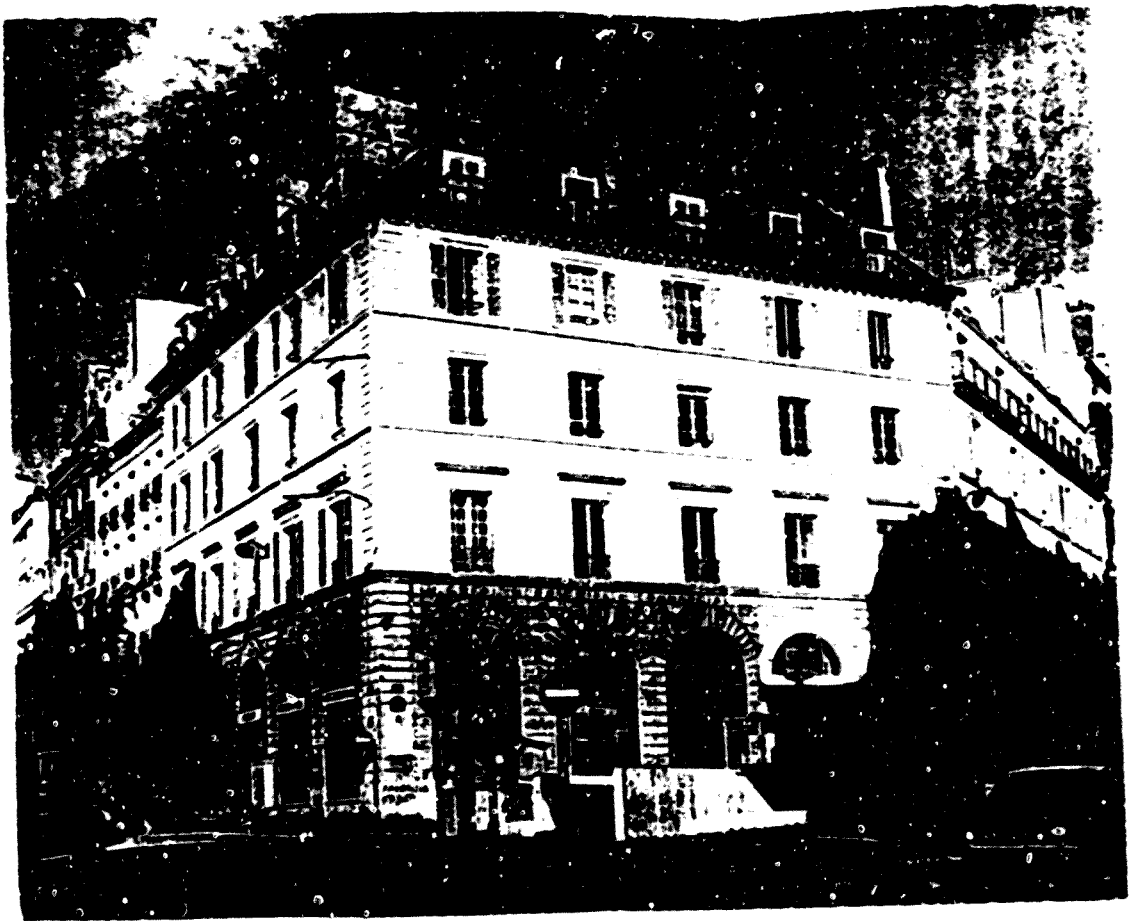

Figura 78 Edifici de la Restauració

Figura 79 Edifici de la Monarquia de Juliol

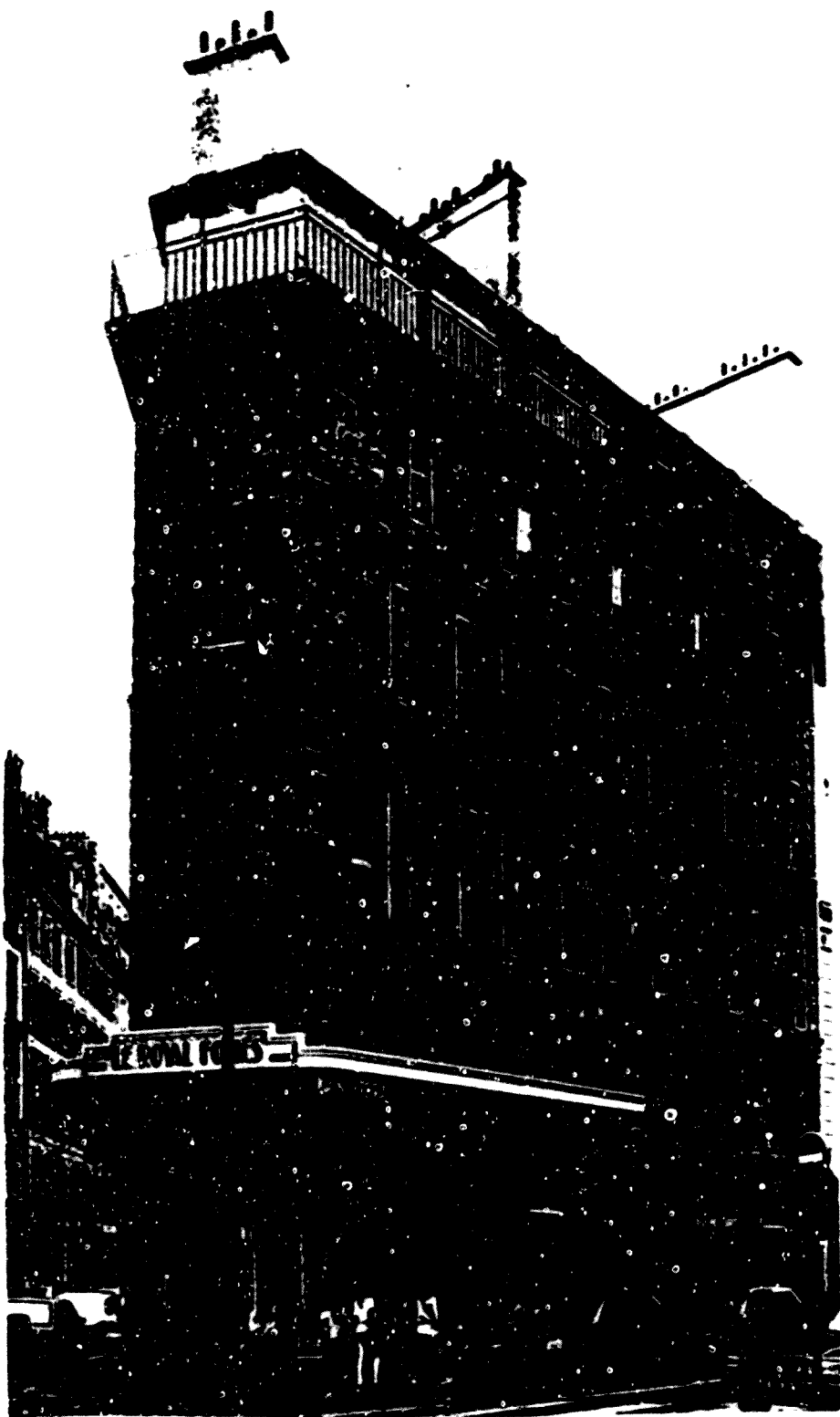

Figura 80 Edifici típic de les ordenances de 1859

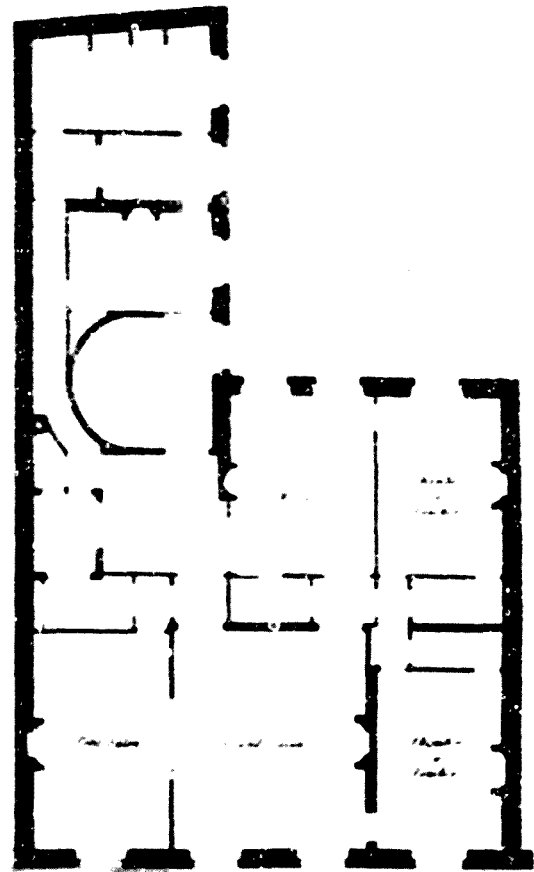
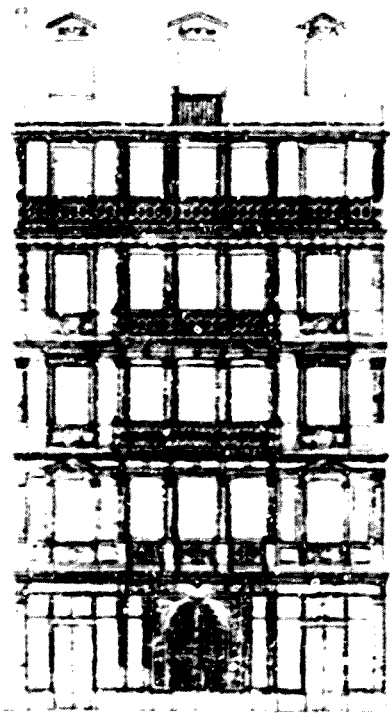
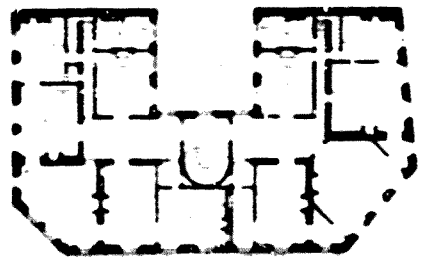
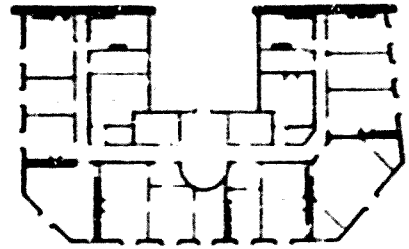
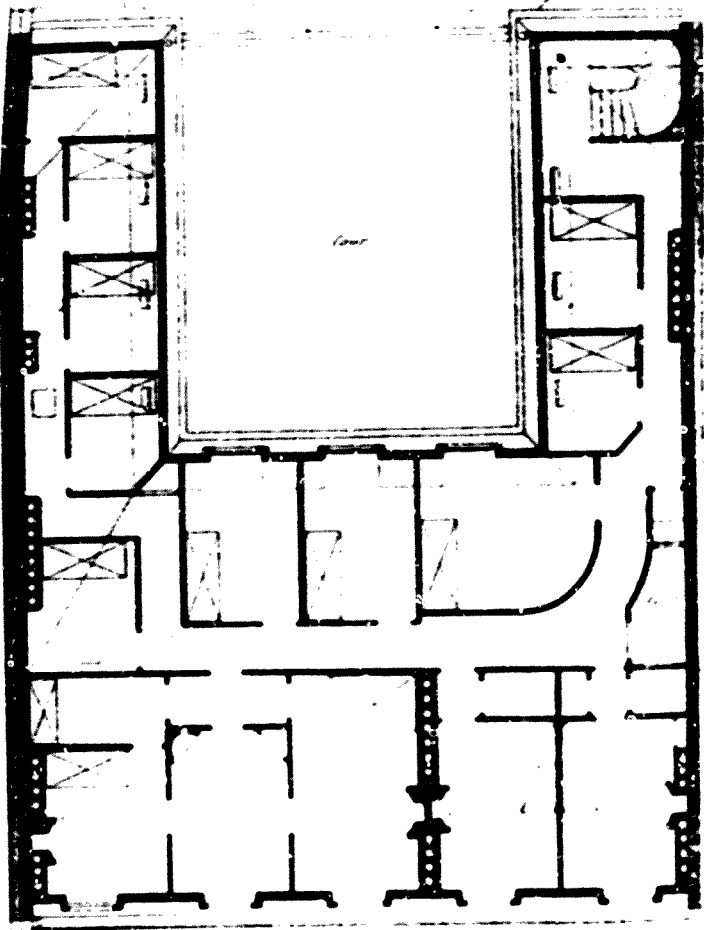

Figura 81 Un altre edifici típic de l'època

Figura 82 Distribució interna típica de la primera meitat del segle XIX

)

Figura 83 Planta d'unes golfes dedicades a vivenda del servei

Figura 84 Planta d'una vivenda estructurada amb passadís

Figura 85 Place Saint Michel. Jerarquització de l'espai a través de l'ornamentació arquitectònica

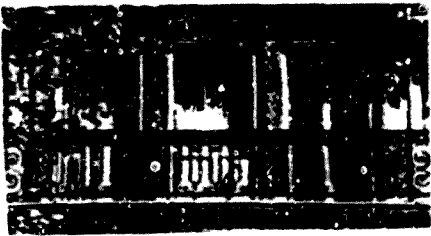
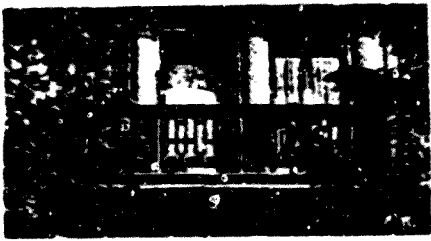
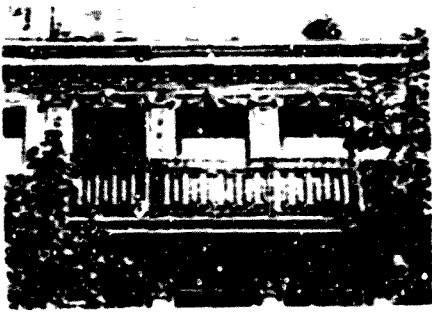

Figura 86 Agrupació de finestres

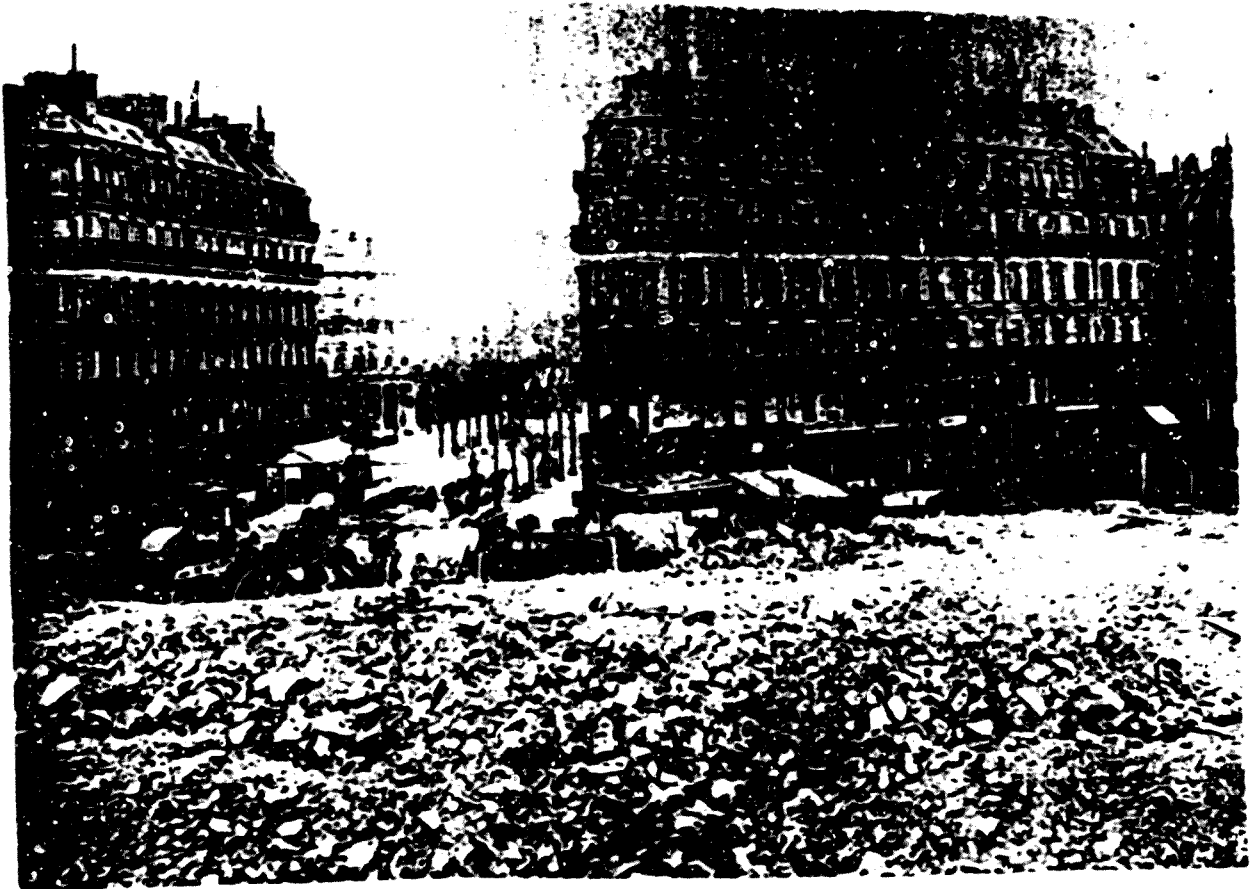
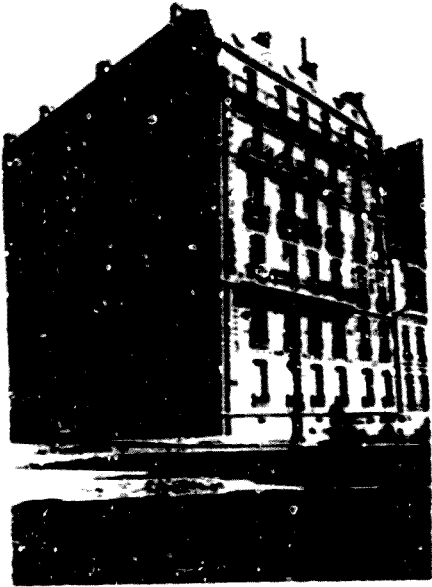

Figura 87 La construcció de l'avinguda de l'Opera va possibilitar la construcció de mansanes d'arquitectura regular

Figura 88 Exemples de cantonades arrodonides

Figures 89 à 90 Les deux vessants post-haussmariannes: l'architecture "rationnel", à l'exuberant eclecticisme

III. Barcelona a mitjans del segle XIX

III. Barcelona a mitjans del segle XIX

Ahans d'introduir-nos en l'estudi pormenoritzat de l'arquitectura domèstica creiem oportú i necessari ressenyar, ni que sigui de forma breu, aquells aspectes de caire urbanístic i arquitectònic que, sens dubte, van condicionar-ne el desenvolupament. Amb això no pretenem dur a terme una recerca exhaustiva sobre el Pla Cerdà ni sobre l'arquitectura catalana de la primera meitat del segle, sinó que ens interessa situar-ho com a punt de partença del que veurem posteriorment: creiem que cal buscar els lligams entre la *gran arquitectura* catalana i la que s'edificarà a l'Eixample i estudiar aquest des del punt de vista urbanístic, car és l'espai físic sobre el qual s'aixecaren els edificis que després analitzarem.

III.1. Aspectes urbanístics

III.1.1. Un marc urbanístic excepcional: El Pla Cerdà

Tal i com acabem de dir, voldriem insistir en que el que ara segueix no és un estudi en profunditat del Pla Cerdà, sinó una síntesi de les qüestions que preocuparen l'urbanista a l'hora de dissenyar una nova ciutat, i que més pes van tenir (o haurien d'haver tingut) en l'edificació del Pla. Tot i l'existència de nombrosíssims escrits i estudis a l'entorn de l'obra cerdaniana, hem preferit, a l'hora d'escriure aquestes ratlles, basar-nos principalment en els abundants textos del propi Cerdà¹. D'una banda, l'existència de gran quantitat d'escrits, amb interpretacions força diverses, ens hauria obligat a fer tot un "estat de la qüestió", la qual cosa hauria impossibilitat el caràcter necessàriament sintètic que presenta aquest apartat; de l'altra, cal tenir en compte que la gran majoria de les aportacions són anteriors al 1900, any de la difusió d'escrits inèdits força importants del propi Cerdà que han aportat una nova llum i una nova clau interpretativa, que malhauradament no poden recollir aportar els articles

¹ Ens referim principalment a *Ensayo de la ciudad de Barcelona. Memoria descriptiva de...* "trámites facultativos y estudios estadísticos hechos de orden del Gobierno y consideraciones que se han tenido presentes en la formación del Ante-proyecto para emplazamiento y distribución del nuevo caserío, redactado al 1855; a la *Teoría de la Construcción de las Ciudades aplicada al proyecto de Reforma y Enanche de Barcelona*, de 1859; a las *Ordenanzas Municipales de Policía Urbana para la Ciudad de Barcelona y pueblos comprendidos en su Enanche*; i a las *Ordenanzas Municipales de Construcción para la Ciudad de Barcelona y pueblos comprendidos en su Enanche*, ambas de 1859; al *Pensamiento económico del Proyecto de Enanche de Barcelona*, de 1860; publicadas totes en el recull titulat genèricament *Teoría de la construcción de las ciudades. Cerdà y Barcelona* Madrid: Mript Ayuntamiento de Barcelona, 1991; i a la *Teoría General de la Urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la Reforma y Enanche de Barcelona*, acabada al 1867, i recollida en edició facsimil a Barcelona al 1968, entre d'altres.

anteriors a aquella data, tot i la seva innegable qualitat² (cal recordar, a més, que el present capítol fou redactat durant l'hivern de 1994 quan encara no s'havia inaugurat la mostra "Cerdà, urbs i territori", les aportacions de la qual han estat recollides per nosaltres "a posteriori").

III.1.1.1. Idea urbanística de Cerdà

De la lectura de la seva Teoría General de la Urbanización³ se'n desprenen els principals fonaments teòrics que guiaren Cerdà a l'hora de dissenyar la nova ciutat. Segons el seu raonament, la vida de l'ésser humà es resumeix en la dicotomia moviment/repós. Això fa que el món es divideixi al seu torn en espais de repós i espais de moviment. Aquest es verifica a les grans vies de comunicació universal, els grans camins, terrestres o aquàtics, que creuen la Terra comunicant-ne totes les parts, mentre que el repós es duu a terme a les ciutats:

"La urbe, cualquiera que sea su importancia, considerada como un apéndice, accidente ó (sic) agregado de la gran vialidad universal, no es en rigor mas (sic) que una especie de estacion ó (sic) parador, mas ó (sic) menos extenso y dilatado, mas ó menos complejo, mas ó menos importante y digno de consideracion (sic)..."⁴

Les ciutats, al seu torn, també participen d'aquesta dicotomia, de manera que són constituïdes per dos tipus d'espais, les vies, llocs consagrats al moviment que creuen i trinxen les ciutats en totes direccions, essent la continuació i ramificació de la "gran vialitat universal", i els espais que queden entremig que Cerdà anomena "intervies", on se situen els habitatges, lloc de repós de l'ésser humà.

² Naturalment s'han consultat la majoria d'aquests escrits abans d'"excavar nos" directament amb l'obra de Cerdà. Entre la bibliografia emprada destaquem, per ordre cronològic, l'estudi de Fabra Estapé, publicat el 1968 (cor. a tercer volum de la edició facsimil de la Teoría general de la urbanización Barcelona: Instituto de Estudios Fiscales, que representa el primer intent de donar una visió global de l'urbanista, lligada a la problemàtica barcelonina de la seva època. Tanmateix també són importants les aportacions fetes per l'anomenat "Grup 20", dirigit per Salvador Tarragó, (publicades en la revista d'aquest mateix nom i, juntament amb estudis d'altres autors en els números 100 i 101 (gener febrer i març, abril de 1974, respectivament) dels Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo dedicats monogràficament a l'obra de l'urbanista, així com el magnífic catàleg publicat pel Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports en motiu de l'exposició "antològica" celebrada el 1976, en què també es busca una explicació global del Pla i en el qual Arturo Soria i Puig destaca el caràcter d'"utopia concreta" del mateix. Del mateix autor, també destaca el volum titulat Hacia una teoría general de la urbanización Barcelona: Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos Editorial Turner, 1979, en què es tracta Cerdà des d'un punt de vista teòric, analitzant en profunditat la seva Teoría General de la Urbanización, principal escrit conegut aleshores. Més modernament cal citar el recull d'articles titulat Treballa sobre Cerdà i el seu Exemple Barcelona: MOPT, Ajuntament de Barcelona, 1992 (catàleg escrit en motiu de l'exposició celebrada aquell any al Col·legi d'Arquitectes, en ocasió del descobriment dels textos rars amunt citats, representant així, la primera aportació important que fa una reflexió sobre l'obra completa de l'urbanista

³ Cerdà, Ildefonso: Teoría General de la Urbanización y aplicación de sus principios y doctrina a la Reforma y Emancipación de Barcelona Vol I Madrid: Imprenta Española, 1867 (existeix una edició facsimil editada a Barcelona per l'Instituto de Estudios Fiscales el 1968)

⁴ Ildefonso Cerdà, op. cit. pàg. 337

Aquesta divisió la desenvolupa Cerdà, analitzant-la fil per randa. Pel que fa a les primeres, les classifica distingint-ne diferents tipus de vialitat, considerada des de dos punts de vista, ja sigui pel seu abast territorial o pel tipus de locomoció emprada. En el primer cas esmenta les "vies transcendents" que són aquelles que recullen diverses vies i les porten a un terme comú, ja sigui a través del camp o d'una ciutat; les vies "pròpiament urbanes" que, dins de la ciutat, uneixen les primeres amb d'altres menys importants; i aquestes darreres que ell anomena "vies particulars" que són les que condueixen únicament al domicili particular.⁵ En el segon, defineix diferents tipus de locomoció que han anat apareguent al llarg de la història: pedestre (desplaçaments que realitza la persona anant a peu), equestre (desplaçaments realitzats amb l'ajut d'un cavall o similar), rastrera (desplaçaments en què es transporta alguna cosa arrossegant-la), i roçada. Aquesta darrera, que es caracteritza per l'aparició dels medis de transport amb rodes, era la que condicionava la ciutat actual i la que més la transformaria quan s'aprofitessin al màxim les possibilitats del ferrocarril, que hauria de tenir un paper cabdal en el funcionament de les noves ciutats. Precisament és quan defineix aquest darrer tipus de vialitat, que Cerdà s'acosta més a la idea de ciutat que havia proposat en el projecte d'eixample, tal i com veiem, per exemple, quan defineix les cruïlles que imposa aquest tipus de vialitat:

"En toda encrucijada [...] es cuanto menos indispensable dejar la holgura conveniente para que esos movimientos encontrados puedan funcionar de modo que se perjudiquen unos a otros lo menos posible. Por esto, en las urbes formadas de intento para la locomoción rodada, las encrucijadas son siempre grandes plazas cuya superficie venga á (sic) ser igual á (sic) la suma de los cuadrados de las anchuras de todas las calles afluyentes, a fin de que cada una de estas conserve, por decirlo así y en cuanto quepa, en esa plaza, la misma superficie viaria que tenía (sic) cuando funcionaba como entidad independiente"⁶

Aquestes cruïlles són, ni més ni menys, els xamfrans.

Pel que fa als espais destinats al repós, la seva anàlisi també és minuciosa. Parteix de la idea que els intervises són petites ciutats o com ell diu una "urbe elemental [...] que en su conjunto y en sus detalles conserva la más admirable analogía y hasta semejanza con la

⁵ *Ibidem*, págs. 335-338

⁶ *Ibidem*, pág. 726

grande urbe" ⁷, és a dir, un espai on trobem també vies i intervies més petits, els solars, que contenen els edificis, també dividits per vies (vestíbuls, corredors escales), que creen la unitat bàsica interviària, el lloc més adequat per al descens humà, que és l'habitatge. ⁸

L'habitatge (que ell anomena "casa") se'ns presenta com el primer element i el més essencial de l'urbanització, fins al punt que per a Cerdà determina el caràcter dels individus que l'habituen i el seu comportament social. Ell constata les pèssimes condicions d'habitabilitat que presenten la gran majoria de vivendes de la classe obrera i a la vista d'això afirma que la societat no podrà progressar "mientras la familia no tenga viviendas que la hagan feliz en el seno del hogar" ⁹. Seguint la seva argumentació, analitza els diferents tipus de vivendes, segons el nivell d'aïllament que presenten i conclou que és precisament la casa aïllada la ideal i perfecte per a la vivenda humana; per ell, la "casa-habitación simple" és el germen de la ciutat, la "urbe originaria" ¹⁰, en es trobà per primer cop la combinació de mobilitat i quietisme que caracteritza l'ens urbà. Alhora, és el lloc òptim per a la vivenda de la família car aquesta hi pot trobar l'aïllament, la intimitat necessària, sense la qual no pot desenvolupar-se segons convé a la moral i la decència.

De les consideracions morals, però, passa a les higièniques. Dos punts s'esdevenen el "leit motiv" d'aquestes, la llum i la ventilació. En efecte, en analitzar una per una totes les estances dels diferents tipus de vivendes, reclama, d'una manera que s'esdevé insistent, que totes elles gaudeixin sense excepció de llum i ventilació abundants, per a la qual cosa demana que s'obrin el màxim de portes, finestres, balcons-finestra ¹¹, claraboies, xemaneies i tubs de ventilació... condició que només és possible en els edificis unifamiliars aïllats, tipologia òptima i, per a ell, l'única sensata. De fet, era tan evident que aquest tipus de vivenda, que, a més, era l'originària, acabaria imposant-se als altres, que Cerdà creia que al capdavant totes les famílies, fins i tot les més pobres, hi podrien accedir i gaudirien dels seus avantatges ¹².

⁷ Ibidem, pàg. 363

⁸ Cal assenyalar que dins de l'habitatge també distingeix vies (els pasadissos) i intervies (les habitacions i dormitoris) vid. Ibidem, pàg. 414 i ss.

⁹ Ibidem, pàg. 405

¹⁰ Ibidem, pàg. 407

¹¹ Rebutja els balcons perquè la volada d'aquests resta entrada de llum a les obertures inferiors.

¹² Vid. Hedefons: Cerdà, op. cit. pàg. 410

Sobre els habitatges tornarem més endavant quan parlem dels tipus d'edificis que es proposaven per al pla.

A aquesta visió abstracte de la ciutat, Cerdà va confrontar, d'una manera bastant abstracta, també, les mancances que patien les ciutats del segle XIX, car de l'observació d'aquestes va inferir com haurien de ser les ciutats noves per evitar els problemes que havia constatat. De fet, allò que comprova té molt a veure molt amb el que fins ara hem anat contemplant, car la conclusió bàsica és que les ciutats del segle XIX no es troben en condicions de satisfer les dues necessitats primàries que esmentàvem al principi: moviment i repòs. Els carrers estrets i l'alta densitat de població fan impossible la circulació pels carrers de les ciutats, no només als vehicles rodats, sinó també als vianants:

"En primer lugar, debe tenerse presente que no siempre van los peatones solos y uno á (sic) uno. Los lazos de familia ó (sic) de amistad ó (sic) del interés, hacen que con muchísima frecuencia vaya el nombre acompañado de uno, dos, tres o más individuos, y á (sic) veces de diferente sexo, circunstancia que agrava las situaciones aventuradas que pueden presentarse. Un hombre ligero y robusto, cuando va solo, marcha á (sic) su antojo y capricho sin que le detengan los empujones que dá y recibe al abrirse camino, desafiando con valor los peligros que los encuentros puedan ocasionarle. Si es anciano: su natural debilidad y prudencia le conducen á (sic) ceder, y se hace voluntariamente víctima de las exigencias de los demás, aun cuando interiormente deplora el inicuo sacrificio.

La compañía acrecienta en tales casos los peligros. Dos ó (sic) tres hombres que marchan unidos por una acera, departiendo tal vez sobre asuntos interesantes, poseidos todos igualmente de su propia dignidad, han de ir precisamente en linea de frente: el pediseco ha sido siempre reputado como de inferior condicion al que le precede. ¿Cómo, empero, conservar esta juxtaposicion (sic) en una acera donde apenas coge una pareja de frente y donde á (sic) la vez se presentan muchias de estas y muchos individuos sueltos además, que demandan con no menos razon el paso libre y desembarazado? En las mil situaciones de diversa naturaleza que casos análogos puedan crear en la acera, se comprenden sin dificultad los disgustos, disputas y reyertas que cotidianamente ocurren.

El extraordinario volúmen (sic) que la moda con sus ahuecadores ha impuesto á (sic) las damas de nuestros tiempos, aumenta de gran manera las dificultades del paso por nuestras aceras, con tanta mas (sic) razon, cuanto que las consideraciones debidas al sexo débil imponen al mas fuerte ciertos sacrificios que no todos saben hacer con espontánea hidalguía.

La diversa velocidad, es tambien (sic) origen (sic) de no pocos percances en el estrecho campo de nuestras aceras. El que lleva prisa, atropella al que no la tiene, y el conflicto arrecia, segun sean mas ó (sic) menos

numerosos los grupos ó (sic) personas entre las cuales se establece esa especie de competencia, siempre sensible, pero inevitable, mientras no sean mas espaciosas las aceras.

La lucha es mas (sic) terrible, cuando se establece entre los que van y los que están parados. Adosadas naturalmente nuestras reducidas aceras á (sic) las tiendas, los aparadores de estas y sus muestrarios son un aliciente á (sic) la curiosidad de los transeuntes que se para á (sic) veces en compactos grupos á contemplar las novedades que se ofrecen á (sic) su vista. Idéntico efecto producen los carteles y anuncios y aun (sic) los bandos de la autoridad, no menos que los vendedores ambulantes que colocan en los bordes de la acera desde el arrecife los objetos de su comercio. El encuentro de personas amigas es asimismo un motivo de parada. Estos y otros incidentes que seria (sic) muy difuso enumerar, demuestran que las paradas son una circunstancia casi permanente y continua de las aceras. Y sin embargo, no hay parada que no ocasione mayores o peores perjuicios al mudo transeunte que se vé en la dura alternativa, ó bien de pasar por la humillacion de hajarse al arroyo, ó (sic) bien de andarse a empujones, tal vez á (sic) cachetes, con los siempre impertinentes parados.

No omitiremos otro incidente que diariamente y en todas las calles de una grande urbe viene á (sic) aumentar el numero de los fracasos propios de nuestras aceras y su complicacion y gravedad: aludimos á (sic) los peatones que van cargados. Por una parte, la poco grata situacion (sic) de estos infelices les hace acreedores á (sic) las mayores consideraciones. Pero como de ellas con harta frecuencia abusan; como en vez de procurar eludir las molestias y perjuicios y daños que el tropezar con su carga puede acarrear, parece que buscan ocasion (sic) de ofender con ella al prójimo transeunte; sucede muchísimas veces que dan motivo á (sic) cuestiones graves y á (sic) disputas y á (sic) reyertas, tras los coscorriones y destrozos causados." ¹¹

Quan als intervis, l'estat d'aquests no és menys lamentable que el dels carrers: no es troba per enlloc la casa unifamiliar aïllada, sinó que tot són edificis de pisos on les famílies viuen amuntegades les unes sobre les altres, sense cap tipus d'aïllament, ni d'intimitat, dins de vivendes petites, fosques, poc ventilades, brutes, en una paraula, insalubres. A més n'hi ha gran escassetat i això fa que els preus dels lloguers siguin abusius i que augmentin les condicions de misèria de la classe obrera, la qual cosa pot arribar a tenir conseqüències funestes per a la societat:

"La serie [...] de privaciones y sufrimientos, que impone la casa á (sic) un gran numero, á (sic) la mayor parte de las familias y de los individuos [...] vician y corrompen y hacen degenerar el carácter del individuo, y trascienden por fin á (sic) la calle, y á (sic) la plaza pública, al seno de la sociedad, traducidos en faltas ó (sic) crímenes mas ó menos graves, y que muchas veces

¹¹ Ibidem, pàgs 614-615. Hem volgut transcriure aquesta llarga descripció del que arriba passar a les voravies, car trobem que ens retrata molt clarament la penosa situació dels carrers de la primera meitat del segle XIX.

por su multiplicacion (sic) llegan a caesar transtornos y preocupaciones morales, poíficas y sociales."¹⁴

I allò responsable d'aquesta situació de degradació física i social de les ciutats del segle XIX ho assenyala Cerdà sense cap dubte: les muralles.

"Llegamos por fin al último, pero al mas (sic) terrible de los obstaculos artificiales y materiales que puedan oponerse al crecimiento de un núcleo urbano, tales son las murallas. La historia de la urbanizacion (sic) no registra nada que tantos perjuicios haya ocasionado al desarrollo de las mas (sic) importantes urbes, como los muros de cerca."¹⁵

L'enginyer ens fa un curat informe de tots els inconvenients que l'existència de fortificacions al voltant d'una ciutat causen a aquesta¹⁶: ens parla de les dificultats que representa entrar i sortir d'una ciutat enmurallada, amb el tràfic que es condensa a les portes, impedit una fluida relació entre la ciutat i el seu entorn, i el fet que aquestes només s'obrin a hores determinades, causant greus molèsties als viatgers que arriben de nits i es veuen obligats a dormir en algun suburbi fora muralla; també ens refereix els greus problemes que provoquen d'esgotament del sòl urbà i les conseqüències de densificació i amuntegament de la població, que fan que aquestes ciutats esdevinguin intransitables, insalubres i inhabitables, amb episodis constants d'epidèmies; tanmateix tampoc deixa d'esmentar la situació d'especulació immobiliària que es crea, car en haver escassetat, els terrenys intramurs pugen imparablement de valor, mentre que els d'extramurs, sobre els que recau la servidumbre del glaci, el perden totalment...

Tots aquests problemes el fan arribar a la conclusió que "la generación actual tendria (sic), pues, que [...] crear un mundo urbano nuevo, para una vida y funcionamientos urbanos asimismo nuevos"¹⁷. Es a dir, cal abandonar el model de ciutat predominant des de l'Edat Mitja, i abordar la creació d'un tipus nou de ciutat, adaptat a les necessitats i progressos del segle XIX.

A l'hora d'elaborar aquesta nova urbs Cerdà procura evitar els problemes que acabem

¹⁴ Ibidem, pàg. 405

¹⁵ Ibidem, pàg. 256

¹⁶ Vid. Ibidem, pàgs. 256-260

¹⁷ Ibidem, pàgs. 686-687

de veure. Així, hi vol garantir tres principis bàsics: la salubritat, la viabilitat, i la igualtat ¹⁰. El primer es garantirà mitjançant carrers amplis, orientats als vents més favorables i edificis aïllats, envoltats de jardins, que permetin l'entrada de llum i d'aire abundant fresc i renovat a les vivendes. El segon, requerirà d'una xarxa viària racional, amb carrers d'una amplada suficient per a absorbir el tràfic, i amb cruïlles espaioses per poder facilitar tots els moviments; així com també caldrà adaptar els carrers a les necessitats dels nous medis de locomoció com és ara el ferrocarril. El tercer, requerirà que totes les parts de la ciutat tinguin el mateix tractament, de manera que tots els terrenys tinguin el mateix valor, i que la seva abundància en faci baixar el preu, evitant així l'especulació immobiliària.

El comú denominador de totes aquestes condicions és l'amplitud d'espai, l'evitar per tots els medis l'anuntegament que causava tots els mals a les ciutats antigues i que venia provocat per la presència de les muralles. Així, la idea bàsica, original i que trenca més rotundament amb el concepte antic de ciutat és el de demanar que aquesta sigui il·limitada, que no se li posi cap mena de traba al seu creixement, que se li donguin les eines necessàries, és a dir, un pla urbanístic, per a què pugui desenvolupar-se lliurement, garantint en tot moment unes condicions de vida dignes per a tots els seus habitants i alhora facilitant el desenvolupament del comerç i la indústria, llur font de riquesa. Aquesta és, a grans trets, la idea, el concepte general que hi ha a la ment de Cerdà a l'hora de dissenyar el "Proyecto de Reforma y Ensanche de la Ciudad de Barcelona", anem a veure'l més detalladament.

¹⁰ Vid. Ildefonso Cerdà Teoría de la construcción de las ciudades aplicada al proyecto de Reforma y Ensanche de Barcelona paràgrafs 1461-1497 b (el text no està numerat per pàgina sinó per paràgrafs)

III.1.1.1. Descripció del Pla¹⁹

III.1.1.2.1. L'esquema viari i "interviari"

L'aplicació dels principis i de la idea de ciutat que tenia Ildefons Cerdà donà com a resultat allò que s'ha vingut anomenant "Pla Cerdà". Recollint allò que assenyalàvem a l'estat de la qüestió, fins fa ben poc només se'n coneixia el plànol, i no s'havien localitzat els escrits que l'expliquen²⁰. Així, podríem afirmar que les nombrosíssimes anàlisis que s'han fet fins al descobriment d'aquests textos han estat, si més no, parcials i incomplertes, car no podien valorar el projecte sencer, sinó només la part gràfica. Es per això que també aquí ens cenyirem al escrits del propi Cerdà, que han donat nova llum a moltes incògnites que fins ara no havien estat fàcils de resoldre²¹.

La idea principal, o punt de partença que acabem de veure, és que la ciutat havia de ser il·limitada. Això vol dir que havia d'abarcàr totes les poblacions del Pla de Barcelona, de manera que calia tenir-les molt en compte a l'hora de dissenyar l'esquema viari de la nova ciutat. També calia tenir present el port, com a punt generador de moviment, tan físic, com econòmic, així com les dues grans vies naturals de comunicació de la ciutat amb l'interior del país, les valls del Besòs i del Llobregat. Així, el que calia fer

"... antes de proceder á (sic) detallar el proyecto de las calles de la nueva ciudad es fijar las líneas que deberán unir entre sí y con Barcelona las diversas poblaciones de sus alrededores, como así mismo (sic) la línea de la costa y las de las cañadas de los dos ríos (sic) que hemos indicado"²²

Aquestes línies serien principalment (fig. 1) la que formarien el ja existent Passeig de Gràcia i la Rambla, que uniria Gràcia amb el port; el Paral·lel, que uniria Sants també amb el port; la Meridiana, que connectaria Sant Andreu i el Clot amb la zona portuària; la Diagonal, que uniria Sarrià, Gràcia, el Clot i el mar; i la Gran Via, que uniria la Bordeta

¹⁹ No pretenem fer una descripció acurada de les diferents versions del Pla Cerdà, sinó que, seguint la línia general del capítol, realitzarem una anàlisi sintètica, partint del projecte aprovat el 1859 i assenyalant, quan convingui, les diferències amb l'avantprojecte de 1855, i la segona versió de 1863.

²⁰ Ens referim a les ja citades memòries de l'avantprojecte, a la "Teoría de la construcción de las ciudades", i a les ordenances de l'edificació, promulgades expressament per a l'Exemple.

²¹ Recordem que aquest capítol fou elaborat abans de la inauguració de la ja citada "Mostra Cerdà", les aportacions de la qual han estat recollides oportunament.

²² Ildefonso Cerdà: Teoría de la construcción de las Ciudades aplicada al proyecto de Reforma y Ensanche de Barcelona, paràgraf 1204.

amb el Clot i Badalona. Paral·lelament a la xarxa viària bàsica, es va veure la necessitat d'unificar i racionalitzar la xarxa ferroviària, creant una gran estació central vora el port²³. Aquesta reorganització va provocar la creació de dues vies principals més com són l'actual carrer de la Marina i el carrer d'Aragó i la seva continuació en l'avinguda de Roma. A aquest esquelet bàsic, que complementa amb un carrer de circumval·lació al voltant de la ciutat antiga, només calia afegir-li la xarxa de carrers que l'omplís. L'orientació d'aquests, i de la xarxa que conformen, no fou arbitrària sinó que es tingué en compte la direcció dels vents més favorables que bufaven usualment a la ciutat. Cerdà havia estudiat detalladament l'orografia i la climatologia del Pla de Barcelon i havia observat quins eren els vents que amb més freqüència bufaven a la zona; d'aquests tria els menys perjudicials per la salut, és a dir, el S.O., poc humit i fresc, i el seu oposat el N.E., temperat, tot i que humit²⁴. L'orientació d'aquests vents, que es creaven en angle recte, determina la dels carrers.

Quan a l'amplada, tot i que opina que tots els carrers haurien de tenir la mateixa, car tots ells han de tenir igual importància, no només perquè es vol fer una ciutat igualitària, sinó perquè "a priori" és difícil saber quins seran els carrers afavorits per les preferències de la població, en determina la de cinquanta metres, resultat de la suma de metres que pensa dedicar a cadascun del diferents usos del carrer: vuit per a les dues voravies laterals per a vianants sense càrrega, set per a les dues voravies interiors per als vianants amb càrrega (recordem que molts transports a l'interior de la ciutat eren realitzats per "mossos de càrrega" que portaven ells mateixos els objectes a transportar), catorze per a dues calçades empedrades per a cotxes i cavalleries de muntar, catorze metres més per a dues calçades per a carros i cavalleries pesants, i, per últim, set metres per a una doble via de ferro per a tranvies de cavalls o ferrocarrils. Per Cerdà aquesta és "la anchura mínima teórica (sic) que debiera darse a las calles para que se hallasen á (sic) la altura de las necesidades y adelantos del siglo en que vivimos"²⁵. Però, com ell mateix veu que aquesta idea seria rebutjada, es conforma atorgant aquesta amplada als carrers principals de "gran viabilitat" amb ferrocarrils i deixant en vint metres l'amplada per als carrers ordinaris, car aquesta serà l'alçada màxima que

²³ Vid. ibidem, paràgraf 1503.

²⁴ Vid. ibidem, paràgraf 1201.

²⁵ Ibidem, paràgraf 1216. Per a la distribució d'amplades vid. paràgraf 1215.

podran tenir els edificis. Dota, però, de trenta metres al carrer de circumvallació²⁶.

Tal i com hem vist que reclamava a la Teoria General de la Urbanización²⁷, dóna especial importància a les cruïlles. Així, a les ordenances per a la construcció que redacta juntament amb el projecte deixa ben clar a l'article número 56: "La superficie de los cruceros á (sic) nivel será cuando menos igual á (sic) la suma de las anchuras de las dos calles que se crucen"²⁸, a més, es demana que en alguns trams de carrer aquest sigui més ample per a poder "estacionar en ellas (las calles) comodamente y debajo de tinglado los coches, carros y carretillas de plaza, como así mismo (sic) los mozos de cordel y los faquines"²⁹, la qual cosa ens demostra una profunda preocupació per la fluïdesa del tràfic, que fa que pensi fins i tot en la possibilitat d'emprar passos elevats a les cruïlles més conflictives

"Los puentes [...] se han aplicado [...] ultimamente (sic) al crucero de unas vias (sic) con otras á fin de que en ninguna de ellas se haya de interrumpir la continuidad de la circulacion (sic) y con el objeto de prevenir todo accidente. Así (sic) en ninguna parte pueden tener mas (sic) util (sic) y conveniente aplicacion (sic) [...] como es en los grandes cruceros de las ciudades populosas..."³⁰

Quan als "intervies", aquests queden en gran part ja definits: seran quadrats o rectangulars (car els carrers es creuen en angle recte) i, en el cas dels quadrats, tindran un costat de 113 m. Aquesta xifra tampoc es fruit de la improvisació, sinó resultat d'una complicada equació matemàtica en la qual es tenen en compte els paràmetres més importants que afecten a la mançana. Aquests són: l'amplada del carrer, el fons del solar de construcció, la façana del solar de construcció, el nombre d'habitants per casa, i el nombre de metres quadrats que han de correspondre a cadascun dels individus del total de la població³¹. Com que la mansana queda així calculada en base a unes mides concretes, cal que aquestes siguin

²⁶ La qüestió de les amplades varia segons la proposta: a l'avantprojecte de 1855 reclama 35 m per a tots els carrers ordinaris, mentre que al projecte de 1859 estableix les assignacions aquí resumides.

²⁷ Vid nota 5.

²⁸ Ildefonso Cerda Ordenanzas municipales de Construcción para la Ciudad de Barcelona y pueblos comprendidos en su Enanche Título V, artículo 56.

²⁹ Ibidem, artículo 57.

³⁰ Ildefonso Cerda Teoría de la construcción, paràgraf 122.

³¹ Vid. ibidem paràgraf 1497. Aquest concepte de mansana s'aplica, amb variacions quan al número i disposició de costats edificables, tan al projecte de 1859 com a la versió de 1863.

respectades per al bon funcionament de l'intervies. Així, a les "ordenances" es deixa ben clar que tots els solars hauran de tenir la mateixa orientació que les mansanes, que aquests hauran de ser de forma regular, rectangular o quadrada, i que hauran de medir més de sis metres d'amplada i entre vint i vint-i-vuit metres de fondària.³²

Tal i com indiquen les "ordenances"³³, aquests espais es podien destinar a edificis públics, industrials o a habitatges. Quan es tracta d'aquests darrers també deixen ben clar que podran ser edificis aïllats o juxtaposats en fileres, però que mai no es permetrà que aquests tanquin el perímetre. També es remarca que els espais centrals quedaran destinats a jardins interiors i que per tant, no es permetrà ni que s'obrin passatges al través de les mansanes, ni que s'edifiqui l'interior d'aquestes³⁴. A la "Teoría de la construcción..." queda explicat això per causes higièniques, ja que no es vol caure amb l'amuntegament que anteriorment s'ha assenyalat, cercant que les vivendes tinguin una òptima il·luminació i ventilació, que les famílies puguin gaudir de l'aïllament i la intimitat que necessiten, que els nens i els ancians puguin disfrutar tranquil·lament del seu temps lliure als jardins, i que a la població urbana en general li sigui possible fruit dels avantatges de la natura sense haver de sortir de la ciutat. Així, s'intenta que a l'Eixample s'edifiqui prenent com a model aquella "casa-habitación (sic) simple, urbe originaria" de la que parlàvem més amunt.³⁵

Com a complement a tot aquest esquema viari i interviri es preveu la construcció d'un gran canal que envolti l'àrea a edificar que havia de servir per recollir les aigües provinents dels terrenys que haixen de Collserola, tot evitant les endèmiques inundacions de la zona; l'edificació de grans hospitals vora Sant Andreu de Palomar, allunyant-los del casc urbà per motius higiènics; l'ubicació d'un gran cementiri entre aquesta població i Gràcia, darrera del canal, és a dir, fora del límit imaginari i provisional de la ciutat, també per les mateixes raons; un gran escorxador cap a Can Tunis, lluny de la ciutat, amb la mateixa

³² Vid. Ildefonso Cerdà Ordenanzas... Título VI, artículos 90 a 96. Serà precisament la irregularitat dels solars una de les premisses més negatives a l'hora d'edificar l'Eixample. El problema serà tan gran que el propi Cerdà haurà de publicar un títol on donava la fórmula per adaptar les irregularitats de la distribució dels solars a la mansana tipus de l'Eixample. Vid. Ildefonso Cerdà Cuatro palabras sobre el ensanche dirigido al público de Barcelona Barcelona: Establecimiento tipográfico de Narciso Ramirez, 1861. Existeix una edició facsimil al recull de textos de Cerdà titulat genèricament Teoría de la construcción de las ciudades. Cerdà y Barcelona, pàgs. 577-589.

³³ Ildefonso Cerdà Ordenanzas... Título VI, artículo 86.

³⁴ *Ibidem*, Título VI, artículos 88 i 89. Aquí no es contemplen les "illes ferroviàries", que defineix en la variant de 1863, i que representen l'adaptació de l'interior de grups d'illes per fer arribar el ferrocarril a les hipotètiques "industries" que hi podrien instal·lar, així com per a integrar-lo a les necessitats urbanes. La concepció d'aquest nou tipus d'illa no trenca, però, amb les premisses d'obertura i enjardinament de l'interior, plantejades des de l'elaboració de l'avantprojecte, que s'han desent

³⁵ Vid. Ildefonso Cerdà Teoría de la construcción... paràgrafs 1475-1495.

intenció, així com preveu un gran bosc de 250 hectàres, a la banda del Besòs, per al descans de la població.³⁶ Tanmateix, i això ho hem de buscar en la pròpia representació gràfica dels projectes, car no ho hem trobat als textos, reparteix igualitàriament els diferents equipaments i serveis per tota la ciutat, situant una escola, església, hospital menor, mercat... per un nombre determinat de mansanes.

Per últim, cal parlar de la reforma que preveu per a Ciutat Vella, intentant aplicar a aquesta les mateixes característiques de l'Eixample. Així, també es preocupa que aquesta estigui ben comunicada amb el port, creant vies que la uneixin amb aquest i amb la nova estació central. Aquests carrers també han d'estar orientats als vents més favorables i en preveu dos de transversals i cinc de longitudinals, a més de la "rectificació de la Rambla. Els dos primers serien, d'una banda, l'eix Unió-Ferran-Jaume I-Princesa, allargant-lo fins al Paral·lel i donant-li més amplada (el qualifica aquest carrer de "via raquítica y mezquina"³⁷), i un de paral·lel que creués per la Plaça Nova (seguint la mateixa traça que l'actual Avinguda de la Catedral). Quan als longitudinals els delimita així:

1^a: De Atarazanas al Baluarte de Hostallers. 2^a: De los Escudillers por la calle de Aviño á (sic) la plaza de Sta. Ana. 3^a: Del Regomir á (sic) la plaza de S. Jayme (sic) y á (sic) la de Sta. Ana. 4^a: De la plaza de S. Sebastian (sic) á (sic) la de Junqueras. 5^a: Defrente (sic) la Aduana por la calle de Moncada á (sic) la muralla de tierra.³⁸

A les Ordenances aclareix que d'aquests carrers hauran de tenir vint metres d'amplada els més importants, és a dir, els que creuaran la ciutat antiga i la connectaran amb l'eixample, i setze els menys transitats; també es remarca que l'alçada màxima permesa als edificis serà igual a l'amplada del carrer, i que tots els edificis hauran de tenir una superfície de jardí igual a l'edificada. Com preveu que aquesta reforma no pot ser immediata, intenta posar ordre als carrers de Ciutat Vella, delimitant-ne les funcions segons l'amplada que tinguin. Així, reserva els de dos metres als vianants sense càrrega, en els de tres es permeten les "carretillas y faquines en un solo sentido", en els de quatre es toleren, a més, els carros en un sol sentit.

³⁶ Vid. ibidem, paràgrafs 1514-1516.

³⁷ Ibidem, paràgraf 1450.

³⁸ Ibidem, paràgraf 1459. Per a la reforma en general vid. paràgrafs 1455-1460 i 1503-1506.

i en els de sis no s'imposa cap mena de restricció³⁹.

Gràficament, però, de totes aquestes actuacions de reforma només va reflectir les tres vies principals, repeses després en l'obertura de la Via Laietana, les Avingudes de la Catedral i Francesc Cambó, i en l'Avinguda de les Drassanes. Sembla ser que la resta d'actuacions encara s'havien de concretar, cosa que deixa bastant clara en l'article 45 de les ordenances quan diu "Se levantará desde luego el plano exacto (sic) del caserío (sic) actual para poder hacer sobre él y detalladamente (sic) calle por calle el plan de rectificaciones y ensanches"⁴⁰

III.1.1.2.2. L'arquitectura

L'enginyer autor del Pla d'Eixample per a Barcelona també va preveure com haurien de ser els habitatges que s'hi construirien. No feu però, com el Baró de Haussmann a París, que va imposar un rígid model arquitectònic quan a les façanes, sinó que, tot al contrari, es va preocupar d'aspectes que afectaven més l'interior que l'exterior dels edificis buscant, com hem vist repetidament, el màxim de llum solar i ventilació. Aquestes inquietuds quedaren recollides primerament a la memòria de l'avantprojecte, amb un text molt breu però acompanyat de plantes i alçats, i després a la "Teoria de la Construcción de las Ciudades"⁴¹, on no hi presenta plans, però sí que dona una explicació prou àmplia de les seves intencions. Nosaltres començarem parlant d'allò que demana als textos, ja que creiem que les plantes i alçats que mostra a la memòria no són més que una de les possibles solucions compositives als preceptes que recullen els seus escrits, car ell, insistim, no volia donar un model a copiar, sinó que tradueix gràficament allò que ha posat per escrit⁴².

A la memòria de l'avantprojecte dona suggereix unes línies generals que després desenvolupa molt més àmpliament en la "Teoria de la Construcción de las Ciudades" Primer

³⁹ Ildefonso Cerdà. Ordenanzas municipales de construcción de Barcelona Título V, artículos 49-52.

⁴⁰ *Ibidem*, título V, artículo 45.

⁴¹ Ambdós escrits s'inclouen en el recull titulat genèricament Teoria de la construcción de las ciudades. Cerdà y Barcelona op. cit.

⁴² Tenim molt present que la memòria i el seu atlas foren redactats quatre anys abans que la citada Teoria de la Construcción de las Ciudades. Amb tot, creiem que l'atlas de la primera, on apareixen les plantes i els alçats també és vàlid per a la segona, ja que, d'una banda hi ha làmines repetides a tots dos, i de l'altra, Cerdà solia aprofitar fragments de textos que ja havia escrit per incloure'ls a obres posteriors, la qual cosa ens demostra la continuïtat de pensament de l'autor. Pel que fa a les diferents versions del seu projecte, creiem que manté aquestes tipologies tan en la proposta de 1859 com en la versió de 1863, tot i que en la darrera Salvador Tarragó ha intuït la formulació d'un nou tipus d'habitatge mixt on es conjugarien les funcions industrial i residencial, a les anomenades "dies ferroviàries". Vid. S. Tarragó: "L'evolució de l'intervenció de Cerdà. Tres propostes (1855, 1859 i 1863) per a la fundació d'una nova ciutat industrial" > Cerdà, urba i territori, Catàleg de l'exposició celebrada a Barcelona entre Setembre de 1994-Gener 1995. Barcelona: Departament d'Obres Públiques i Urbanisme, Ed. Electa, 1994, pàgs. 67-111.

de tot, i després de lamentar-se de les pèssima qualitat higiènica de les vivendes barcelonines, indica, com a premisa bàsica, els metres cúbics d'aire que, segons els càlculs elaborats a partir de dades del Doctor Peçlet, necessitava un dormitori per a dues persones ⁴³. A continuació, i tot havent insistit en què cal dotar les habitacions del màxim d'obertures per a facilitar la renovació de l'aire i l'entrada de llum, ens fa una descripció sumària de com haurien de ser aquests habitatges: pel que fa als destinats a una única família, i tot començant pels dormitoris, llocs on les persones passen més hores, considera que caldria que cada vivenda en tingués, com a mínim, tres, amb entrades independents i separades (es a dir, rebutjant les enfilades i les habitacions de pas) per a la convenient separació de sexes, amb una petita avant-càmera cadascun d'ells, i una xemaneia per poder renovar l'aire en cas de malaltia. A les habitacions més petites, que no tenen xemaneia, cal substituir-la mitjançant un tub que vagi a l'exterior i per el qual es renovi l'aire viciat.

També és preceptiva la presència d'un petit gabinet a l'habitació major, un rebost, ben ventilat, naturalment, per a guardar els aliments en bones condicions, i un soterrani o golfa per a poder posar el combustible o d'altres objectes de necessitat domèstica.

En els edificis destinats a un gran nombre de famílies la major preocupació se centra en separar correctament les diverses vivendes per a preservar la sacrosanta intimitat i aïllament de cadascuna de les famílies i evitar la propagació de malalties de l'una a l'altra. L'escala i els replans les situa adossades, en forma de galeries, a la part exterior, donant a un pati espaiós, per a què rebin la màxima ventilació, car són l'espai amb més densitat de "circulació" de l'edifici. Per protegir les vivendes dels corrents d'aire, situa un petit vestibul entre cadascuna d'aquestes i la galeria-replà ⁴⁴.

Molt més explícita i sistemàtica és la descripció que trobem a la "Teoría de la Construcción de las Ciudades": primer de tot deixa ben clares quines són les condicions que han d'acomplir els habitatges: salubritat, moralitat i decència, separant adequadament les habitacions comunes de les estrictament privades; independència, aïllant al màxim cadascuna de les llars (aquí es torna a insistir sobre la conveniència de les cases unifamiliars); i

⁴³ Aquests són 50 m³, tenint en compte que una persona necessita de 6 a 10 m³ d'aire per hora i que un dormitori roman tanat vuit hores durant la nit. Vid. Ildefonso Cerdà, *Ensayo de la Ciudad de Barcelona. Memoria descriptiva*, paràgrafs 72-74.

⁴⁴ *Ibidem*, paràgrafs 90-93.

economia, és a dir, cases a l'abast de totes les classes socials.⁴⁵

De les diferents habitacions de la vivenda considera més importants els dormitoris, les cuines, i les dedicades al treball (en sentit ampli). Pel que fa als primers, haurien de tenir una avant-càmera prou gran per a rebre visites socials, les del metge, i ampliar alhora la capacitat de les alcoves. S'hi haurien de desterrar els brasers i els orinals i substituir els darrers per un tocador, situat en una habitació adossada, per a la higiene personal i acompanyat d'un "retrete", el hany, al qual li dona molta importància, i el guarda-roba, en lloc apart. Els "retretes" o letrines s'haurien de compondre de seient, tub de caiguda i dipòsit. L'ull s'ha de poder tancar hermèticament i tenir algun mecanisme que no permeti la pujada de les males olors, així com serà necessari que el conjunt es comuniqui amb el dipòsit d'aigua de la casa, per a rentar-lo per dins i que tingui a la vora una aixeta per rentar-lo per fora. La porta també haurà de tancar-se hermèticament i caldrà un tub que doni sortida a les males olors, per demunt del sostre. Les fosses sèptiques se situaran als fonaments, tindran una alçada de dos metres i espai suficient per a què hi puguin entrar quatre persones a rentar-lo. Per facilitar això seran rodons o rectangulars però sense angles interiors.

Les cuines hauran d'estar situades lluny dels dormitoris, però comunicades directament amb els menjadors per a què els criats no hagin de creuar les habitacions privades. Han de ser grans, estar enrajolades i encalades amb calç viva. Necessiten aigua corrent i, com no, bona ventilació. Devant d'elles caldria una avant-cuina per a guardar les vaixelles i les coherteries, preparar les viandes per a la seva presentació al menjador i fer-ne les funcions per als criats. També és preceptiva la presència d'un rebost adossat a la cuina, que hauria de ser alt, ben ventilat, gran i amb la possibilitat de rebre llum. No s'han de tolerar dipòsits d'escombreries a les cuines, sinó que cal situar-los al soterrani, i fer-los de manera que es puguin tancar hermèticament i que es puguin netejar molt sovint. També fóra bo situar un tub que els comuniqués amb l'exterior, més amunt del sostre, per poder ventilar-los.

Les habitacions dedicades al treball, ja sigui el despatx del senyor de la casa, o bé les sales de labors domèstiques, també haurien de constar de tres parts, una avant-sala, per a rebre les visites o fer-les esperar; la sala de treball pròpiament dita, i una rera-sala per poder parlar privadament. Totes aquestes peces haurien de tenir de 6 a 10 m³ d'aire per persona i hora.

⁴⁵ Vid. Bófonso Cerdá *Teoría de la construcción de las ciudades...* paràgrafs 881-150

Pel que fa a la resta de les habitacions,⁴⁶ considera que el menjador necessita claredat i ventilació (com totes les altres) i que els salons són prescindibles car considera que són només útils a la vanitat dels homes i prenen espai que convindria a les altres habitacions més importants. Quan a quadres i cotxes només en remarca la necessitat d'una bona netedat.

En referència als espais de circulació vertical i horitzontal de l'edifici, que ell anomena "artificis de distribució", ens parla primerament del vestibul d'entrada a la casa. D'aquest en remarca la necessitat d'una bona neteja i d'evitar que els vianants el fessin servir d'urinari, eliminant la presència d'orinals i tancant les portes: "Las entradas ó (sic) portales de las casas deberán ser [...] sin orinales ni sumideros que los hagan infectos. Para impedir que se conviertan en urinarios públicos convendrá que sus puertas esten (sic) siempre cerradas..."⁴⁷ Amb tot, les portes hauran de tenir reixat o gelosies per facilitar l'entrada d'aire per a la ventilació de la caixa d'escala. Les escales són considerades nocives per a la salut, per l'esforç que representa el pujar-les, per això caldrà fer-les el més còmodes possible amb un únic tram recte per planta que no obligui a combinar els moviments de pujar i girar; alhora, han de tenir poca inclinació i aquesta hauria de disminuir en els pisos alts per a compensar el cansament. Per ell, no són "mas (sic) que unos artificios de construccion (sic) inventados para recurrir á (sic) ellos y utilizarlos en la superposicion (sic) de pisos que se ha adoptado para las casas particulares con motivo del precio exhorbitante de los solares..." per això reclama que es fessin "una para cada piso y para cada familia."⁴⁸

Quan als replans, reclama la separació entre els dedicats als inquilins i els dedicats al servei i creu que haurien de ser com "los pasages (sic) cubiertos que se practican en algunas poblaciones al traves (sic) de las manzanas"⁴⁹ amb sostre de vidre i ferro per facilitar-ne l'il·luminació.

No accepta la presència de celoberts que considera que "se convierten las mas (sic)

⁴⁶ Al text es fa referència a d'altres habitacions secundàries com la carbonera, el celler, la cendrera, i altres espais menors dels quals no en diu res que sigui especialment destacable.

⁴⁷ *Idefonso Cerdà*, op. cit. paràgraf 963.

⁴⁸ *Ibidem*, paràgraf 941.

⁴⁹ *Ibidem*, paràgraf 943.

de las veces en verdaderos focos de infeccion (sic) para las casas" ³⁰ Només són sans quan "su minima (sic) anchura es igual a la altura de la parte edificada que les domina" ³¹, i quan estan oberts per un dels costats de manera que s'hi pugui renovar l'aire fàcilment, per la qual cosa creu que surt més a compte fer edificis separats. Quan als jardins demana que també estiguin oberts per un costat i que la seva amplada mínima sigui igual a la màxima alçada dels edificis veïns.

Referent a les façanes només opina que claudria que tinguessin un mínim de mur i un màxim d'obertures, el que anomena "cristales ventiladores" que deixessin passar l'aire, i que els balcons haurien de ser substituïts per galeries acristalades de dos metres d'amplada, a les quals donessin les parets, també de vidre, de les habitacions, creant així un aïllant tèrmic per a les cambres interiors.

Es manifesta totalment contrari als balcons i a les porxadades adossades als edificis perquè llur volada resta lluminositat als pisos que es troben a sota i perquè, els primers, envaeixen l'espai del carrer, entorpint-ne la ventilació.

Finalment, i a manera de conclusió lògica de tot el que s'ha explicat, acaba reivindicant els edificis unifamiliars aïllats com els millors i únics que poden acomplir amb els preceptes higiènics i morals que creu necessaris. Així, proposa quatre tipus de cases per a una sola família. Les de primera classe, arran de carrer (vol dir amb només planta baixa), per a famílies reduïdes i poc acomodades; les de segona, amb soterrani o un pis principal, per a famílies més extenses i de més possibles. Les de tercera, amb soterrani i pis principal o amb pis principal i segon, per a la classe mitja en general. I per últim, les de quarta amb soterranis i pisos principal i segon, per a industrials que necessiten la planta baixa per a tallers, magatzems, botigues...

Totes aquestes cases podrien tenir una mena de passadís o passatge cobert acristalat, de tres metres d'ample que anés paral·lel al carrer i fos la comunicació general de la casa, al llarg del qual s'hi aliniessin les habitacions d'ús particular. Aquestes habitacions tindrien arran de terra una petita sala i un espai de tecador que es comunicaria a través d'una escaia amb el pis principal on hi hauria el dormitori amb la xemaneia, l'escusat, armaris, guardarobes,...

³⁰ *Ibidem*, paràgraf 1012

³¹ *Vid. supra*

Tot això, que ens podria semblar, fins a cert punt, utòpic, rep un caire molt més realista en la "sección II" del "título VI" de les "Ordenanzas municipales de construcción (sic) de Barcelona", en què contempla els edificis com a part integrant de l'entorn⁵².

Per assegurar que les vivendes tinguin la ventilació i la il·luminació que hem vist que reclamava insistentment, prohibeix que s'habitin els soterranis i demana que els edificis que tinguin balcons (que com hem vist, ell no aprova), retrocedixin llur línia de façana tan d'espai com en sobresurti la volada, de manera que no quedi afectada l'amplada del carrer a nivell dels pisos; també ordena que l'alçada dels buits "que dán (sic) á (sic) la calle y á (sic) los patios de vecindad, será la misma que separa el techo del suelo"⁵³ és dir, la màxima possible; alhora que indica que els patis per a cuines no podran tenir menys de dotze metres quadrats i els de les habitacions "per a viure" hauran de tenir una amplada mínima de cinc metres, quedant prohibits els patis comuns a dos edificis.

Seguint amb el tema de la ventilació, demana que els vestibuls d'entrada als edificis tinguin portes amb reixes i/o gelosies per deixar passar l'aire a les caixes d'escala, com també en reclama per a les portes que comiquen els terrats amb les escales. Aquestes hauran de fer més de 1,25 metres d'amplada, tindran replans cada onze o tretze graons, no podran ser de cargol, i hauran de tenir el menor nombre de trams possibles.

També per a preservar l'higiene redacta articles molt precisos sobre letrines, fosses sèptiques i dipòsits d'escombraries, que reflecteixen bastant l'esmentat anteriorment. Quan a les façanes no és gaire explícit, només remarca que: "todo propietario es arbitro de adoptar para la fachada de su edificio el tipo de arquitectura que mas le plazca, mientras el proyecto no sea un conjunto caprichoso sin relacion ni caracter".⁵⁴

Com ja hem assenyalat, aquest corpus teòric està il·lustrat per una sèrie de làmines on se'ns mostren exemples concrets d'edificis que acompleixen, en principi, tot allò que se'ns

⁵² Naturalment, nosaltres també ho considerem així, tot i que, per raons metodològiques hem preferit separar el que és la planificació urbanística de l'arquitectura.

⁵³ Ildefonso Cerdà *Ordenanzas de la construcción...*, art. 122.

⁵⁴ *Ibidem*, art. 125.

demana als textos. Són vuit tipologies diferents⁵⁵ que responen a vuit categories socials. En primer lloc tenim les "casas de primer orden" (fig. 2), típics palaus urbans aïllats, amb gran pati central. Com en la majoria d'aquestes construccions hi ha una divisió de serveis pel que fa a les plantes, car a la baixa s'hi situen les dependències de servei, com les cotxeres i les quadres, la cuina i l'àrea dels criats; mentre que a la principal tenim les habitacions de més representativitat com el menjador i el gran saló. També hi ha la típica multiplicitat de circulacions verticals amb una escala principal i una de servei que comunica la cuina amb el menjador, però trobem a faltar la monumentalitat d'espais també típica d'aquestes construccions, sobretot pel que fa a l'escala principal, que discorre molt discretament amagada darrera el pati, i que desemboca també d'una manera molt simple i gens ampulosa al pis principal, on no hi ha cap rebedor o sala de pas que faci d'avant-sala per al menjador o el saló, sinó dos passadissos paral·lels al pati central.

Pel que fa a les condicions de ventilació i il·luminació, així com d'higiene en general, aquesta primera tipologia les compleix abastament, car en ser un edifici aïllat, gairebé totes les habitacions tenen finestres que donen a l'exterior, i les poques que no, en tenen al pati central, prou ampli. L'escala, amb el mínim de trams i amb finestres que la comuniquen amb el pati, també reberia llum i aire suficients. La cuina, està ben allunyada dels dormitoris, i és contigua al menjador, si més no, en alçada, i tots els dormitoris tenen accés separat i independent, la qual cosa en garanteix la intimitat. Amb tot, hi ha certs elements que trobem a faltar i que són bàsicament totes aquelles dependències secundàries, a les quals ell, però dóna molta importància, que havien de complementar els dormitoris, cuines i habitacions de treball. Així, pel que fa als primes, no n'hi ha ni un de sol que tingui avant-càmera, ni habitació per al tocador amb "retrete" i, molt menys, bany (curiosament l'excusat se situa a una mena de galeria oberta davant del menjador). La cuina, per la seva banda, no té rebost, ni l'avant cuina, així com les sales de labor tampoc tenen ni l'avant-sala ni la rera sala. Naturalment aquestes mancances es repeteixen en les altres set tipologies, llevat del rebost que trobem a les cases de segon i quart ordre.

Les cases de segon ordre (fig. 3) estan pensades per a dues famílies (tres si comptem els criats) i són una mena de harreja de palau urbà i casa de pisos, car si bé la planta baixa

⁵⁵ Una anàlisi acurada de les dues primeres tipologies la podeu trobar a Sabater, T. "Primera edat de l'exemple. Viure en una màquina de renda", article inclòs al volum de diversos autors *La formació de l'Exemple de Barcelona. Aproximacions a un fenomen urbà* Barcelona: Olimpíada Cultural, 1990, pàgs 137-149. Una versió més amplada d'aquesta anàlisi la trobem en el capítol VII de la seva Tesis Doctoral inédita *Primera edad del casaniche. arquitectura doméstica*

es dedica a dependències de servei (cotxera, cavallerissa, cuina, banys dels criats) i el primer pis hi ha les habitacions més representatives (menjador, salons...) i alhora trobem la duplicitat de circulacions verticals amb una escala que comunica la cuina i l'àrea pròxima al menjador, el segon pis és ocupat per una vivenda totalment independent de la primera. A més, ja no es tracta d'un edifici aïllat, sinó que està adossat, per un costat, a un altre, la qual cosa no treu que la gran majoria d'habitacions tinguin finestres que donin a l'exterior, de manera que les condicions de llum, ventilació i higiene en general es mantenen molt bé.

Les cases de tercer ordre (fig. 4) constitueixen l'habitatge unifamiliar entre mitgeres, molt més modest que el palau urbà definit en el primer cas. Aquí ja no tenim la divisió de funcions de les dues plantes, ni tampoc el gran pati central, que és substituït per dos celoberts laterals adossats a les mitgeres, de manera que només les habitacions anteriors i posteriors donen a l'exterior, tot i que la poca alçada de l'edifici no fa insalubres els celoberts.

Els edificis qualificats de "cuarto orden" (fig. 5) s'esdevenen la típica casa plurifamiliar de pisos de lloguer entre mitgeres, amb planta baixa amb dues botigues i sengles vivendes dels botiguers, i dos pisos amb dos habitatges cadascun. Aquest edifici és més profund que l'anterior i, per tant, hi situa, a més de dos celoberts laterals per a la ventilació de les cuines, un pati central prou gran. Amb tot, totes les habitacions principals reben llum i aire de l'exterior, car l'edifici no arriba a assolir una gran profunditat, només la justa per a situar les habitacions secundàries al centre.

Les darreres quatre tipologies (figs. 6-9) són edificis "para la clase obrera". Les tres primeres, per a famílies, i la quarta para "trabajadores solteros". Bàsicament són molt similars i, alhora, d'estructura molt simple: edificis de planta baixa i dos pisos, de forma quadrangular organitzats al voltant d'un gran pati, o jardí central, conformant una mena de mansana (sense xamfrans) amb el citat jardí interior. Les quatre ales d'edificació que conformen el quadrat són molt primes i això permet que les vivendes siguin fàcilment ventilables amb finestres que donen al carrer i d'altres que donen al gran jardí central. Justament a la part del jardí situa unes galeries que comuniquen totes les vivendes amb les escales i entre si, i per tant, fan de "replans" de l'escala, tal i com hem vist que demanava en l'avantprojecte. Els habitatges són molt senzills, amb poques habitacions, però ben distribuïts preservant la intimitat de cadascuna de les famílies i de cadascun dels dormitoris.

i ben ventilats. A més, se'ls pensava dotar de serveis comuns, com ara escoles i banys públics, en el cas de les cases per a famílies, i menjadors comunitaris amb les corresponents cuines, en els edificis per a solters, a més dels citats banys públics.

Les diferències entre aquestes quatre darreres tipologies rauen bàsicament en el tamany de les vivendes, que cada cop són més petites com de menys categoria sigui la casa. En el cas dels solters, cada vivenda tenia quatre dormitoris, perfectament aïllats, una sala comunitària i un safareig, a més de dos excusats. Així, sembla que es volgués fomentar un cert tipus de vida en comú, reforçada pel menjador i per les sales de labor comunes situades a la planta baixa.

Aquest darrer tipus, el gran edifici per a la classe obrera, era totalment inexistent a Barcelona. L'únic paral·lel que trobariem a casa nostra serien els conjunts de vivendes obreres pertanyents a les colònies industrials. Amb tot, la semblança seria mínima car aquests darrers exemples seguïen més aviat o bé el tipus de casa unifamiliar adossada, o bé el tipus de casa de lloguer entre mitgeres. Fora de les nostres fronteres trobem quelcom semblant a les ciutats industrialitzades d'Alemanya (acabem de veure Berlín) on es desenvolupen les anomenades "Familienhäuser" o "Mietskasernen" que hem definit anteriorment⁶⁶. La gran diferència, però, és que si bé les condicions en aquests edificis eren totalment inhumanes, amb un amuntegament dramàtic, i en unes pèssimes condicions sanitàries, els edificis proposats per Cerdà tendeixen decididament a corregir aquests defectes, que hem vist que ell mateix ha criticat àmpliament, i s'acosten a la idea de "Falansteris" de Fourier, amb la diferència que són edificis pensats per a un context urbà i alhora careixen de l'aspecte "palauenc" d'aquests, esdevenint molt més funcionals, i molt menys "utòpics".

Pel que fa a l'aspecte exterior (fig. 10) d'aquest conjunt de vuit tipologies, veiem que no aporten cap tipus d'innovació notable respecte a la pràctica arquitectònica de l'època. Si ens fixem en el darrer grup d'edificis (per a la classe obrera), veurem que presenten unes façanes amb poc relleu, articulades únicament per les fileres de finestres i/o balcons, i lisenes completament llises que divideixen les llargues façanes. Només, i creiem que és una fet purament anecdòtic, les cases de tercer ordre presenten una composició de finestres d'arc mig punt amb trencaaigües, amb un cos central, coronat per un frontó, on aquestes s'agrupen de

⁶⁶ Vid. capítol II.2.4.1.1.

tres en tres, amb un aspecte molt semblant al futur edifici de la Universitat de Barcelona, que seria iniciat cap a 1863.

Quan als edificis per a famílies tampoc creiem que calgui fer cap remarca important, sobretot perquè, com hem vist a les ordenances, Cerdà no intentava imposar cap model rígid de façana. Amb tot, paga la pena comentar que tots tres models de façana (les làmines presentades per Cerdà no contemplen les cases de quart ordre) s'inscriuen dins de la tendència neoclàssica que va dominar l'arquitectura catalana durant la primera meitat del segle XIX, amb influències clares del "Précis des leçons d'architecture données à l'École Polytechnique", redactat entre 1802-05 per J.N.L. Durand, i amb difusió a totes les escoles d'arquitectura europees, alhora que també recorden alguns dels projectes dels anomenats "arquitectes de la Il·lustració"⁹⁷, pel que fa a claredat de volums, el protagonisme de la massa i la senzillesa compositiva i ornamental.

Un cop puntualitzat això, el més destacable seria veure l'absència de porxos, element molt corrent en l'arquitectura neoclàssica barcelonina de l'època, iniciat pels precisament anomenats "Porxos de'n Xifré" i continuat per la Plaça Reial i la Plaça de Sant Josep, així com posteriorment per Josep Fontseré a les cases de l'àrea del Mercat del Born, i que Cerdà rebutjava amb vehemència com a element antibigènic; així com la contradictòria inclusió de balcons, element que també considerava nociu per a la salubritat domèstica i que en les ordenances accepta, sota condicions molt concretes.

En conclusió, podríem dir que l'arquitectura que proposava Cerdà, i ens referim preferentment als projectes que acabem de veure, va resultar un compromís entre la seva teoria i la pràctica constructiva del moment a Barcelona. En els seus escrits de caire més teòric exigeix tot una sèrie d'elements i espais que a l'època s'haurien considerat superflus i que haurien encarat considerablement el preu de les vivendes, mentre que en les seves propostes concretes i en les pròpies ordenances renuncia a tot això i es conforma en assegurar uns mínims (que es poden considerar "màxims") de salubritat als habitatges, a través d'una bona lluminositat i ventilació. Amb tot, i com seguidament es veurà, els habitatges que es

⁹⁷ Sobre aquests, que van influir Durand, vegeu Kauffmann, E.: La arquitectura de la Il·lustración Barcelona: Gustavo Gili, 1974.

construirien a Barcelona, poc tindrien a veure amb les idees de Cerdà⁵⁸, d'una banda, perquè la salubritat i la intimitat de la família es sacrificaren a canvi d'augmentar la renda dels propietaris, i de l'altre, perquè hauria estat impossible de seguir, car el marc on s'haurien d'haver edificat aquestes vivendes, el Pla Cerdà, fou desvirtuat cruelment des dels primers anys de la seva realització.

⁵⁸ Com s'ha pogut veure en l'estat de la qüestió, hi ha diversos autors que consideren que l'arquitectura dels mestres d'obres que es dugue a terme a l'Exemple és la que més d'aprop segueix les idees de Cerdà, posant com a prova les galeries acristal·lades que donen als patis. Si bé Cerdà descriu elements que podrien arribar a recordar-ne aquestes, no creiem que en la seva edificació hi hagués una voluntat de seguir la filonòfia de l'enginyer, sinó que es tracta d'un dels primers elements utilitzats per a colonitzar l'espai que teòricament havia de dedicar-se a jardí. D'una banda el seu tancament mitjançant vidres, no era previst de bell antuvi, i, de l'altre la superfície que ocupaven era comptabilitzada com de "terç no edificable".

III.1.2. El marc legal: les ordenances de 1859

La qüestió de les ordenances municipals i llur influència en l'arquitectura de l'Eixample, ha estat ja tractada en diversos treballs⁹⁹, de manera que el que aquí pretenem és senzillament recalcar aquells aspectes que ens poden ser útils a l'hora de jutjar les realitzacions arquitectòniques que veurem posteriorment, i comparar aquestes ordenances amb les redactades per Idefons Cerdà per a poder entendre els abundants contenciosos entre l'Ajuntament i els propietaris.

El codi municipal vigent a l'Eixample entre els anys 1860 i 1888 fou redactat al 1856, és a dir, abans que fos aprovat el Pla Cerdà i sabent que la ciutat seria pròximament ampliada. Així, les normes que van regir l'àrea que ens interessa foren les mateixes que s'havien creat pensant en la Ciutat Vella, la qual cosa ja constitueix una greu mancança, car resulta absurd que s'apliquin les mateixes lleis per a dues parts de la ciutat tan diferents¹⁰⁰, propiciant, de fet, l'incompliment de les premises més importants del Pla. Un exemple clar ens l'aporta el fet que mentre que al títol VI del text de Cerdà, el que fa referència a les mansanes, es deixa ben clar que no es podran obrir passatges, ni edificar en tot el perímetre de la mansana, ni ocupar la part destinada a jardí interior, en el codi vigent no es reglamenta l'ús i/o la distribució d'usos de les mansanes, car en ser redactat, l'"interviue" cerdanià era només conegut per l'enginyer i aquells que n'havien llegit l'avatprojecte d'Eixample. L'única referència que es fa a l'Eixample la trobem en els articles 99 i 100 que són els que justament ratifiquen la vigència de les ordenances tan a dins com a fora de les muralles "salvas las modificaciones que resultaren del plano y reglas de que habla el articulo anterior", el qual es limitava a dir que seria el futur pla d'Eixample el que regulia la direcció i l'amplada dels carrers, així com l'alçada dels edificis, de la seva àrea.

Del text legal de 1857, que substituïa els vells Edictes d'Obreria, promulgats bàsicament al 1771 i completats més endavant per Pregons de Policia Urbana, ens crida l'atenció la gairebé nul·la presència d'articles que reguessin els espais interiors dels edificis

⁹⁹ Vegeu els treballs de Kim Lloberas i Montserrat Informe sobre la repercussió i influència de les ordenances de l'Eixample de Barcelona, de Joaquim Subirà i Bel. "Les ordenances de construcció" a Treballs sobre Cerdà i el seu Eixample i "Vers l'ordenança de l'Eixample" i de Santi Banyou i Rico. "Arquitectura, paisatge urbà i ordenances. L'aspecte dels edificis a l'Eixample Clàssic". (tots dos darrers publicats en el recull d'articles sobre l'Eixample dirigit per Albert Garcia Espuche)

¹⁰⁰ Aquesta situació s'allargà fins al 1891 quan es crearen unes ordenances específiques per a l'Eixample

en funció de la salubritat. Així com Cerdà va vetllar per a què s'edifiquessin uns habitatges dotats de la suficient llum i ventilació, així com amb unes condicions sanitàries òptimes, introduïnt en les seves ordenances diversos articles que fan referència als interiors dels edificis, establint, des de l'amplada dels patis interiors, fins a la forma de les escaies, passant per les letrines, pous i dipòsits d'escombraries ⁶¹, el text aleshores vigent es limita bàsicament a indicar que: "La distribución (sic) del interior del edificio deberá ser tal que las habitaciones tengan luz, ventilación y capacidad indispensables para la salud"⁶², i a fixar les alçades màximes dels edificis i mínimes de les plantes. Certament, i pel que fa als carrers de més de 35 pams (6,79 m) d'amplada⁶³, els edificis no podien anar més ellà dels 100 pams (19,40 m) d'alçada, dividida en planta baixa i quatre pisos o planta baixa més entresol i tres pisos⁶⁴. També es regula l'alçada mínima de les plantes: 20 pams (3,88 m) per a la baixa, 18 pams (3,492 m) per al primer pis, 17 pams (3,298 m) per al segon, 16 pams (3,104 m) per al tercer, 13 pams (2,522 m) per al quart i 3 pams (0,582 m) per a les golfes, indicant que en cas d'haver entresol aquest haurà d'equiparar-se al quart pis.

Aquesta insistència en les alçades concretes dels pisos ens fa pensar més en preocupacions estètiques, pensant en una composició en perspectiva de les façanes, que no pas higièniques, car Cerdà en les seves ordenances només preveu dividir l'alçada màxima en quatre pisos, inclosa la planta baixa.⁶⁵

A partir d'aquí es posa l'èmfasi en l'aspecte exterior de l'edifici, de manera que la part més afectada per les ordenances fou la façana, sobre la qual Cerdà ben poc en parla. Es regulen el tamany i situació de les obertures, cercant-ne la regularitat i simetria, la volada dels balcons i de les cornises, així com la ubicació i forma de les mirandes, permeses sempre que "se pretendan construir en la direcció del centro de la fachada y de una forma elegante"⁶⁶. També s'indica que les tribunes i miradors es colocaran a cases que "tengan tres balcones á (sic) lo menos en su fachada, debiendo colocarse el mirador en el del centro y ser

⁶¹ Vid. Título VI, sección 2ª.

⁶² Article 36.

⁶³ Recordem que l'amplada dels carrers de l'Exemple varia des dels vint als cinquanta metres.

⁶⁴ Articles 17 i 19. Amb tot es tolerava la presència d'edificis amb entresol i quatre pisos si no es sobrepassava l'alçada màxima.

⁶⁵ Vid. Título VI, artículo 115.

⁶⁶ Article 32.

construido con armadura de hierro y cristales"⁶⁷, i que els coronaments monumentals dels edificis queden prohibits: "mas allá de dicha elevacion [el terrat] no podrá subir pared alguna del edificio, ni otro objeto colocado sobre el mismo" i reduïts a "una baranda de hierro construida segun (sic) alguno de los modelos aprobados por la Municipalidad"⁶⁸. Finalment la composició de les façanes queda regulada mitjançant tres articles molt significatius. "Siempre que el dueño quiera limitarse á (sic) edificar uno ó (sic) dos pisos, le será permitido con tal que dé (sic) a la fachada la forma y decoracion (sic) *arreglada al arte*, advirtiéndole que en lo sucesivo no le será permitido elevar á mayor altura el edificio si debiese presentar *deformidad*"⁶⁹.

"Todo propietario es árbitro de adoptar para la fachada de su edificio el tipo de arquitectura que mas le plazca, mientras el proyecto no sea un *conjunto caprichoso sin relacion (sic) ni carácter*"⁷⁰.

"No se consentirán *adornos extravagantes* en las fachadas, ni los que no esten en *armonia con el destino y carácter* del edificio... El pintado ó (sic) color de la fachada deberá *escogerse* entre los que tiene *aprobados* la Municipalidad y se hallan de manifiesto en su Secretaría"⁷¹.

Així doncs, queda ben clar que la normativa de 1859 reflecteix les preocupacions estètiques expressades amb els Edictes d'Obreria i la creació de façanes tipus per als edificis que es construïren als carrers que s'havien obert durant la primera meitat del segle a Barcelona; se segueix buscant una regularitat i simetria, intentant d'eliminar tots els elements que poguessin singularitzar massa un edifici (la prohibició dels coronaments monumentals n'és un exemple prou eloqüent). Per contra, els arquitectes (i mestres d'obres) tenen una llibertat gairebé total a l'hora de concebre els interiors, sobre els quals només se'n dona alguna indicació molt general. D'aquesta manera podem constatar com la filosofia implícita en les ordenances aplicades a l'Eixample s'aparta totalment del codi que Cerdà havia pensat.

⁶⁷ Article 25

⁶⁸ Article 17

⁶⁹ Article 29

⁷⁰ Article 30

⁷¹ Article 31

en el qual es donava la màxima importància a les qüestions higièniques, i s'acosta més a un pensament que podríem anomenar "neoclàssic" més comparable a allò que s'estava realitzant a París.

No fou fins al 1891 que es promulguen unes noves ordenances, amb un capítol reservat a l'Eixample en les quals es dona molta més llibertat compositiva i s'intenta controlar molt més l'aspecte intern dels edificis. Aquesta "obertura" va facilitar l'eclosió del Modernisme, alhora que també va significar la legalització oficial de totes les modificacions que des dels primers moments s'havien anat introduint al Pla. Aquestes modificacions que desvirtuaren i mutilaren el Pla Cerdà foren precisament afavorides per el "decalaix" entre unes ordenances pensades per a la millora estètica i viària de la ciutat antiga⁷², i un pla urbanístic, darrera del qual hi havia un concepte urbà totalment oposat i decididament innovador.

⁷² Hi ha tot una sèrie d'articles, que no hem citat perquè no afecten la zona d'Eixample que preveuen variar les alçades dels edificis de nova planta per aconseguir ampliar els carrers.

III.1.3. El marc real: El desenvolupament del pla. La construcció de Eixample fins a L'Exposició Universal

III.1.3.1. Realització i modificacions urbanístiques introduïdes fins 1888

Fins aquí hem pogut veure com era l'espai que Cerdà havia dissenyat per a l'Eixample i sobre el qual teòricament s'hi havien d'ubicar els edificis que més endavant analitzarem. Però, com acabem de constatar amb les ordenances, allò que es realitzarà no s'assemblarà gaire a allò que Cerdà havia proposat de bell antuvi, sinó que serà el resultat de profundes modificacions que s'aniran introduint al llarg de la seva realització. Així, el que aquí intentarem fer serà esbossar, en línies generals, la realització de l'Eixample, centrant-nos bàsicament en l'aspecte urbanístic, per a posar de relleu, d'una banda, les modificacions que anaren desvirtuant la idea de Cerdà, i de l'altra, els diferents passos que se seguiren a l'hora de fer realitat allò que havia imaginat l'enginyer.

L'edificació i evolució de l'Eixample ha estat estudiada, pel que fa a la part central, per Albert García Espuche. Aquest autor distingeix tres etapes dins del que ell considera la "primera onada urbanitzadora de l'Eixample", que abarcaria fins a 1890. La primera entre 1860 i 1870/71, la segona entre 1870/71 i 1885, i la tercera des de 1885 fins a 1890⁷¹. Nosaltres, però, pels motius que hem explicat a la introducció de la tesi ens aturarem al 1888.

III.1.3.1.1. Primera etapa

Dins d'aquesta primera etapa, García Espuche distingeix un primer període que abarcaria els anys 1860-65 durant els quals s'edifica lentament a l'àrea compresa entre els carrers Passeig de Gràcia, Bailèn, Gran Via i Aragó. Aquest és un moment especialment difícil i crucial per al futur desenvolupament de l'Eixample: per un costat es produirà l'adaptació del Pla Cerdà, pensat en termes de circulació i higiene i amb un caràcter igualitari, a la voluntat de les èlits barcelonines que no havien renunciat a un model de ciutat

⁷¹ Vid García Espuche, A. El Cuadrat d'Or. Centre de la Barcelona modernista Barcelona: Olimpíada Cultural, 1990. El mateix text, reelaborat, es pot trobar a les obres de diversos autors: El Cuadrat d'Or. 150 Cans al centre de la Barcelona modernista, Barcelona: Olimpíada Cultural, 1990 amb el títol "El Cuadrat d'Or: centre de la Barcelona modernista. La formació d'un espai urbà privilegiat" i a La formació de l'Eixample de Barcelona. Aproximació a un fenomen urbà Barcelona: Olimpíada Cultural, 1990 amb el títol "El centre residencial burgès (1860-1914)". La mateixa periodització ja l'havia establert per a l'article "La dimensió urbana" publicat a l'obra dirigida per Pere Hecreu Payer: Arquitectura i ciutat a l'Exposició Universal de Barcelona 1888 Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya, 1988. D'altres fonts per a aquest capítol són: Aliberch, E. Un siglo de Barcelona (1844-1944) Barcelona: Editorial Freixenet, 1944; Bassegoda, B. "La urbanización y los edificios del Paseo de Gracia" a Barcelona Atracción Barcelona: vol XVII, n° 191, 1927, pàgs 148-154; Castallo, A. De la Puerta del Angel a la Plaza Lesseps Barcelona: Librería Dalmau, 1945; Grau, R.; López, M. "Les batalles per l'Eixample" a Exposició Universal de Barcelona. Llibre del Centenari (1888-1988) Capítol VI, Barcelona: L'Avenc, 1988; Insis de la urbanística municipal de Barcelona. Memòria dels fons municipals de plans i projectes urbanístics 1750-1930 Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1985; i Permanyer, L. Història de l'Eixample Barcelona: Plaza y Janés, 1991.

jerarquitzada i monumental, inspirada en les grans capitals europees; Per l'altre, sorgiran tots els problemes de caràcter tècnic i econòmic que suposava realitzar una obra de tan grandioses magnituds, sense precedents a la ciutat.

Si observem detingudament una reproducció del Pla Cerdà (tal i com fou aprovat al 1859) i la comparem amb qualsevol plànol actual de l'Eixample de Barcelona, o fins i tot amb un plànol de finals de segle, ens adonarem fàcilment que poc tenen a veure l'un amb l'altre, més enllà de l'estricta esquema viari, que tampoc no és exactament el mateix. La majoria d'aquests canvis no són fruit del treball de diverses generacions, sinó que foren introduïts des d'un bon principi. La pròpia Reial Ordre per la qual s'aprova el Pla ja Guia en ella mateixa la idea de modificar-lo, demanant que "se aumente el número de manzanas mayores que las del tipo general admitido en el proyecto, así com también el de parques, especialmente en la zona en que se representa más condensada la edificación."⁷⁴, encara que el que es realitzarà serà precisament el contrari, eliminant els parcs i obrint passatges. A això caldrà afegir la manca d'uns mecanismes legals i normatius que reguessin i donessin suport a la construcció del Pla⁷⁵, la qual cosa el feu vulnerable i pràcticament irrealitzable.

Al 29 de setembre de 1860, quinze dies després que la reina hagués inaugurat oficialment l'Eixample amb la col·locació de la primera pedra de la Casa Gibert (cat.39), edifici que irònicament hagué de ser enderrocat, mercès a una de les més controvertides modificacions del Pla Cerdà -la creació de la Plaça Catalunya-, ja s'introdugueren alguns dels canvis més significatius: una comissió de propietaris, encapçalats pel propi Manuel Gibert, interessats en aprofitar al màxim l'àrea més prestigiosa d'aquell moment, el Passeig de Gràcia, demanaren que no es realitzés una plaça prevista al sector d'aquest comprès entre la Gran Via i el carrer Consell de Cent. A canvi, es mostraren disposats a cedir el terreny necessari per a allargar el Passeig en tota la seva amplada fins el Portal de l'Àngel (Cerdà havia previst connectar-los mitjançant un carrer de caràcter ordinari, és a dir de vint metres d'amplada) i a donar també els terrenys necessaris per a poder perllongar la Rambla mantenint la seva amplada, seguint el traçat actual de la Rambla Catalunya (tampoc prevista per l'urbanista). Aquesta demanda, que fou aprovada per Reial Ordre al 18 de juliol de 1861,

⁷⁴ R.O. de 7 de junio de 1859, reproducida a Cerdà, I: Teoría de construcción de las ciudades aplicada al proyecto de Reforma y Ensanche de Barcelona, Cerdà y Barcelona Madrid: Ministerio para las Administraciones Públicas, 1991, pág. 453.

⁷⁵ D'una banda, cosa hem vist, no s'aplicaren les ordenances redactades per Cerdà, alhora que tampoc se'n féu cas del seu "Pensamiento económico", ni s'aprova la "Ley de Ensanche" fins molt més tard, ni aquest fou declarat d'interès públic.

anà acompanyada, al març del mateix any, de la decisió de l'Ajuntament d'obrir les parts baixes dels carrers de Pelai i Fontanella, que tampoc figuraven en el Pla.

Des del seu enderroc al 1854, l'Ajuntament havia reclamat la propietat dels solars de les muralles, les quals, històricament, havien pertangut al Consell de Cent, fins la conquesta de la ciutat al 1714. En virtut d'aquesta, l'Estat se'n considerava propietari, per la qual cosa el dret de vendre-les era reservat al Ram de Guerra. Per obligar a aquest a cedir el màxim d'espais, l'Ajuntament presenta, a l'abril i a l'agost de 1861 dos projectes per a crear un boulevard que encercli la ciutat vella i serveixi de punt d'articulació entre aquesta i l'Eixample. El passeig, inspirat en la costània Ringstrasse vienesa, ocupava gairebé tot l'espai dels terrenys provinents de les muralles, amb una amplada de 60 m, i era articulat amb grans places, una de les quals se situava a l'àrea de l'actual Plaça Catalunya i volia materialitzar l'aspiració del municipi, recollida a les bases del concurs d'Eixample, de crear un espai d'enllaç monumental entre les dues parts de la ciutat⁷⁶.

Si bé els projectes de Boulevard monumental foren bandejats, la idea de plaça d'enllaç tirava lentament endavant. Un primer pas havia estat les actuacions abans referides amb les quals quedaren definits els actuals contorns de la plaça. Aquestes, i altres reformes derivades, com la rectificació del traçat i ampliació de la Rambla de Catalunya pensada com a continuació de la Rambla, que provocà la desaparició del carrer número 27⁷⁷ del Pla, situat entre aquesta i el Passeig de Gràcia; l'ampliació de les mansanes que quedaren unides en desaparèixer el citat carrer; i també l'aixamplament del Passeig de Gràcia i la seva connexió amb la Plaça de Santa Anna, mitjançant l'enderroc dels edificis que flanquejaven el Portal de l'Àngel, convertint la plaça en avinguda, quedaren reflectits en el Pla "definitiu" d'eixample que Cerdà realitzà al mateix any. En el mateix plànol podem observar d'altres modificacions significatives: quan a vials, observem l'aparició del carrer de Trafalgar, així com la de les places d'Urquinaona i Universitat amb formes molt similars a les actuals. Desapareixen la majoria d'aixamplaments de carrers destinats a "estacions" de carruatges i

⁷⁶ Per a recordar el procés d'aprovació del Pla Cerdà, en el qual no ens interessa entrar perquè no té conseqüències directes en l'arquitectura, veïd Grau, R. i Lopez, M. "les batalles per l'Eixample", capítol VI del volum de diversos autors *Exposició Universal de Barcelona. Llibre del Centenni (1888-1988)* Barcelona: L'Avenç, 1988.

⁷⁷ En el seu Pla, Cerdà havia designat els carrers mitjançant lletres i números. Els carrers paral·lels al març s'ordenaven alfabèticament començant per l'àrea de Gràcia i la Gran Via, per exemple, rebia la lletra N i els carrers transversals eren numerats, començant per la banda del Llobregat, amb el número 12, corresponent al carrer de Tarragona.

tampoc es troben els passatges que unien diverses mansanes destinades inicialment a equipaments. També es deixa d'indicar quines illes es dedicaran a aquesta funció i alhora les illes apareixen només delimitades pels costats sense la més mínima indicació de quins d'aquests podien edificar-se i quins altres havien de quedar com a jardí. S'havia donat via lliure a l'illa tancada.

Efectivament, sembla ser que Cerdà va haver d'arraconar la idea d'edificar només dues bandes de les mansanes. En un any d'edificació de l'Eixample havia vist com la pressió de la propietat privada havia prevalgut sobre el "bien común", i s'havia començat a construir a les illes pels quatre costats, amb el tàcit vist-i-plau de l'Ajuntament i de l'Estat, després que el primer hagués rebutjat a principis de 1861 les ordenances que Cerdà havia redactat per a l'Eixample i que recullien, com hem vist, la prohibició de tancar les illes. De fet, el propi enginyer, havia dibuixat durant la primavera i l'estiu de 1861 la parcel·lació dels controvertits terrenys on s'havien situat les muralles de cara a subhastar-los, i en el plànol, aprovat oficialment al 1865, es pot observar com ell preveu l'edificació total de les mansanes, car es posen a la venda els solars de tots els costats⁷⁹. La ràpida adquisició d'aquests, serà la que farà inviables tots els projectes de boulevard abans citats, imposant-se l'actual disseny de les rondes de Sant Pau, Sant Antoni, Universitat i Sant Pere, que no difereix gaire del previst inicialment per Cerdà.

Al 1863 es construeix el Ferrocarril de Sarrià a Barcelona. El seu traçat, que havia estat pendent de l'aprovació del pla d'Eixample, discorria pels carrers de Balmes i Pelai amb l'estació final a la cruïlla d'aquest amb la Rambla. Vora d'aquesta, a l'encreuament de la Rambla de Catalunya amb la Ronda de Sant Pere hi havia l'estació de la línia de Martorell, inaugurada al 1855. La presència de les dues estacions fa que Cerdà, que des de 1863 torna a ser regidor de l'Ajuntament, pensi en reorganitzar els enllaços ferroviaris per eli proposats i en situar una gran estació terminal a la mansana delimitada pels carrers Pelai, Balmes, Ronda Universitat i Rambla de Catalunya, resultat de la unió de les estacions dels ferrocarrils de Sarrià i Martorell. Per a això ell mateix sol·licita a l'Estat que cedeixi els terrenys de les mansanes 39 i 40, que eren les que ocupaven l'àrea de l'actual plaça Catalunya, per a crear

⁷⁹ Precisament aquests treballs de parcel·lació, juntament amb d'altres consideracions, fan pensar a Joaquim Sabaté que Cerdà va pensar des d'un primer moment en situar illes tancades a l'Eixample. Per contra, Miquel Corominas, en comentar els primer dels dos models de parcel·lació que proposa l'enginyer per aquells terrenys afirma que "Sembla com si encara proposi l'edificació només sobre dues de les quatre cares de l'illa". Vid. Sabaté, J. "Les ordenances de la Construcció" i Corominas, M. "La urbanització del Pla de Barcelona", tots dos a Treballs sobre Cerdà i el seu Eixample, pàg. 220-241 i 190-209, respectivament.

una plaça que doni front a l'estació i a una hipotètica oficina de correus. Leandre Serrallach, arquitecte municipal per a la zona d'eixample, redacta el primer d'una sèrie de projectes per a la urbanització de la plaça, que no en rebrà un de definitiu fins al 1927.

Al 1864 s'introdueix una altra modificació al Pla, que tot i ser puntual, esdevé un esglaó més en la seva degradació. Ens referim a l'obertura i construcció del Passatge Pernanyer (cat.420), que comunica el carrer de Pau Clarís amb el de Llúria entre els de Diputació i Consell de Cent. L'obertura d'un petit carrer, el passatge, permetia fer accessible l'interior de l'illa i, per tant, situar-hi edificacions. Així, a banda de les consideracions de caràcter tipològic i arquitectònic que tractarem més endavant, aquesta realització, que ben aviat fou seguida d'altres similars, va representar un primer pas per a "conquerir" l'espai interior de les illes de cases, un cop s'havia aconseguit que aquestes fossin tancades. Cal deixar ben clar que aquest passatge no té res a veure amb els passatges que Cerdà havia planejat en la primera versió del Pla, els quals només tenien una funció purament viària.

Fins a 1865 s'aniran realitzant algunes actuacions urbanístiques de caràcter secundari: es batejaran els carrers amb noms pensats per Víctor Balaguer, es realitza la connexió efectiva entre el Passeig de Gràcia i el Portal de l'Àngel, i s'arranja el Passeig de Gràcia, ja en aquells moments via principal de l'Eixample, tot empedrant les calçades, construint les voravies i passejos centrals, i edificant el pont definitiu sobre la riera d'en Malla.

Durant el segon període d'aquesta primera etapa, comprès entre 1865 i 1871 el desenvolupament de l'Eixample segueix essent lent. Només es construeixen alguns edificis més a l'àrea de la Dreta, car l'àrea de l'Esquerra presentava tot una sèrie d'impediments de caràcter físic que no desapareixeren ben bé fins a l'Exposició Universal: per un costat hi havia la línia de ferrocarril a Martorell, amb l'estació al bell mig de la Ronda Universitat, al seu pas per la futura plaça Catalunya, i el traçat de les vies que discurria per darrera de la Universitat - començada a bastir al 1863 - fins a la plaça Letamendi; per l'altra hi havia la Riera d'en Malla que baixava entre la Rambla de Catalunya i el Carrer Balines des de Gràcia fins a l'alçada del Carrer Aragó i que a partir d'aquest seguia la Rambla Catalunya, girant bruscament a l'alçada de la futura plaça d'aquest nom i seguint el Carrer de Casp cap a la zona de la Ciutadella; aquesta riera no representava només una barrera, sinó també un perill, car en no ser construït el canal que proposava Cerdà per a desviar les aigües

provenents de Collserola, solia desbordar-se a la tardor i inundar la part baixa de l'Eixample i la part alta de Ciutat Vella, que fins aleshores se n'havia protegit gràcies a la muralla i al fosat, que recollia les aigües de la inundació. La pròpia casa Gibert (cat.39) va haver de defensar-se'n a través d'un mur que impedia que les aigües arribessin a l'edifici⁷⁹; per últim, la presència del ferrocarril de Sarrià esdevingué una tercera barrera a l'expansió de l'Eixample cap a l'oest, tot i que, en discórrer pel centre del carrer Balnes, sense partir cap mansana, fou meays molest per a l'edificació.

Pel que fa a l'àrea a llevant de Ciutat Vella entre aquesta i Sant Martí hi trobem una altra barrera que si bé es transformarà, no desapareixerà, sinó que en sortirà reforçada. Ens referim a la presència de la Ciutadella, la qual interceptava l'arribada de l'Avinguda Meridiana i del Passeig de Sant Joan fins al port, així com la connexió entre aquest i la xarxa ferroviària a través d'una estació que Cerdà havia pensat ubicar a la confluència de les esmentades avingudes amb la zona portuària. En la llei per la qual se cediren els terrenys de la fortalesa a la ciutat, un cop enderrocada al 1868, després de la "Gloriosa" es feia constar expressament que aquest haurien de ser dedicats majoritàriament a vies públiques i jardins, segurament, per a compensar el fet que ja en aquell moment s'havia anat edificant als espais que Cerdà havia previst per a parcs, dels quals, no se'n arribà a realitzar mai cap. Així, al 1871, l'Ajuntament va convocar un concurs de projectes per al disseny del Parc, resultant-ne guanyador el presentat pel Mestre d'obres Josep Fontseré, sota el lema "Los jardines son a las ciudades, lo que los pulmones al cuerpo humano". Aquest projecte, que preveia l'edificació d'una sèrie d'edificis dissenyats pel propi Fontseré al voltant del Parc i del Mercat del Born, va esdevenir-se una nova barrera en l'expansió de la ciutat cap a Sant Martí produint els mateixos efectes que la Ciutadella. Tal i com explica Garcia Espuche⁸⁰ l'elecció d'aquest projecte en front al de Garriga i Roca que havia estat pensat per evitar aquest problema i que permetia una ampliació del Port, responia a la voluntat de potenciar l'àrea situada entre Barcelona i Gràcia com a zona principal i de prestigi i de deixar la part

⁷⁹ A l'expedient n° 1113 bis-c bis de l'Arxiu Administratiu de l'Ajuntament de Barcelona es troba abundant documentació recollida al n°39 del catàleg, sobre el plec que vaí sistemat Manuel Gibert i l'Ajuntament a l'entorn d'aquest mur que interrompia la Ronda de Sant Pere.

⁸⁰ Vid. Albert Garcia Espuche, op.cit. Per més referències sobre la creació del Parc de la Ciutadella vid. Arranz, M., Grau, R., López, M. El Parc de la Ciutadella. Una visió històrica Barcelona: L'Avenç, 1984.

d'Eixample corresponent a Sants i Sant Martí com a àrea industrial i proletària.⁸¹

Així, en arribar al 1871, darrer any d'aquesta etapa, i onze anys després de l'aprovació del Pla Cerdà, a part de l'adaptació del Passeig de Gràcia, ja existent, poques actuacions rellevants de caràcter urbanístic se n'havien realitzat: s'havien obert les Rondes de Sant Antoni, de Sant Pau i de Sant Pere, aquesta interrompuda a l'alçada del Passeig de Gràcia per la tanca de la Casa Gibert⁸²; la Ronda de la Universitat quedava encara barrada per l'estació del ferrocarril de Martorell i per la via del ferrocarril de Sarrià; la Gran Via només estava "urbanitzada" entre el Passeig de Gràcia i el carrer Bailén, i davant de la Universitat; el Passeig Sant Joan només existia entre la Ronda i el Carrer Casp; i la Rambla Catalunya només s'havia realitzat en el tram corresponent a la Plaça del mateix nom. Aquesta existia com a solar buit, ocupada la part central per algunes construccions. A la part de la Ciutadella subsistien alguns edificis d'aquesta però no s'havia iniciat encara la construcció de cap vial. De la resta d'infraestructures previstes al Pla, parcs públics, canal de desviació de les rieres, estacions, enllaços ferroviaris, vies diagonals (incloent el Paral·lel i la Meridiana) res no se n'havia realitzat, i moltes d'elles mai no es realitzarien.

⁸¹ Cal recordar que fins al 1897 no es produí l'agregació dels diferents pobles del Pla de Barcelona, de manera que l'Eixample fou responsabilitat de diversos municipis.

⁸² vid. nota 74

III.1.3.1.2. Segona etapa

La segona etapa, entre 1871-1885, significà la gran expansió de l'Eixample, coincidint amb la tornada de molts "indians" que hi construïren les seves cases i amb l'embranchida econòmica coneguda com "la Febre d'Or". La prosperitat, que durà fins al crac bursari de 1882 va traduir-se en una febril activitat immobiliària que afectà de ple l'Eixample, el qual rebé una gran empena edificatòria. Durant aquest llarg període el creixement se centrà a la dreta de l'Eixample, que es consolidà com a nou centre urbà i es desplaçà lentament cap a l'esquerra a mesura que s'anaven eliminant els obstacles. Alhora, ja iniciativa privada anà dotant la nova ciutat de les infraestructures necessàries, com ara l'abastament d'aigua, posant major atenció en les zones que convenia prioritzar, de manera que cada cop foren més clares les diferències entre centre i perifèria dins del propi Eixample, trencant amb la idea igualitzadora de Cerdà.

Entre 1872-73 s'acaba d'arranjar el Passeig de Gràcia, que s'estava destacant com a carrer principal de la nova ciutat: s'unifica l'aliniació, s'amplia l'àrea central, es comencen a instal·lar fanals de gas i s'unifica l'arbrat, arrancant tots els arbres que s'havien anat plantant al passeig des dels anys trenta i deixant finalment quatre fileres de plàtans i dues alzines de record. Això coincideix amb la construcció de les primeres línies de tranvia, les quals circularan principalment per aquest passeig i uniran Ciutat Vella amb la part central de l'Eixample, Gràcia i Sant Gervasi.

Al mateix 1873 els propietaris pressionen l'Ajuntament per a que el carrer Aragó passi dels 50 m previstos per Cerdà a només 30. Això provoca que quan al 1881 es planteja unificar la xarxa ferroviària a través d'una via d'enllaç que segons el pla havia de passar pel carrer Aragó (per a la qual cosa Cerdà l'havia dotat de 50 m), els mateixos propietaris que havien demanat que el carrer es fés més estret, s'oposessin a que la via discorregués per la superfície, tal i com proposaven les companyies. Aquesta oposició no només tenia a veure amb la incomoditat que hauria suposat la presència del ferrocarril vora dels edificis, sinó també amb el caràcter de barrera que una línia d'aquestes característiques hauria tingut, tal com s'havia vist que passava amb el tren de Sarrià, al bell mig de l'àrea més central de l'Eixample. Així, al 1882 s'arribà a una solució de compromís: no es féu un túnel al llarg de tot el recorregut, com demanaven els propietaris, sinó que s'excavà una rasa, pel fons de la qual circularen els trens, al llarg del tram del carrer Aragó que travessava la zona de prestigi de l'Eixample, és a dir, entre els carrers de Sicília i Casanova. Aquesta rasa fou

creuada per catorze ponts, corresponents als carrers verticals i coberta per un túnel en l'encreuament amb el passeig de Gràcia; també calgué construir-hi un aqüeducte per a les aigües de la Riera d'en Malla, i la part superior rebé l'"ornat" escaient amb harana de pedra treballada i gerres de ferro colat.

Aquesta actuació va evitar que els enllaços ferroviaris esdevinguessin una barrera, tal i com passava a l'àrea de Sant Martí, on la via ferria que anava fins l'estació de França, reforçava el paper de tancament que ja exercia el Parc de la Ciutadella, en construcció des de 1875. A més, s'unificaren les línies ferroviàries de Vallès, Martorell i Port-Bou, establint-se l'estació central a l'estació de França. Això permeté que s'eliminés el ramal del ferrocarril de Martorell que pujava des de la Plaça Catalunya fins al carrer Aragó, desapareguent una de les principals trabes per al desenvolupament de l'esquerra de l'Eixample. L'obertura al 1883 de la Gran Via entre el carrer Aribau i Hostafrancs va afavorir l'expansió cap a aquesta zona.

Amb tot, encara quedava el ferrocarril de Sarrià, el qual es consolidà amb la construcció al 1882 de l'estació del Carrer Provença, al límit municipal entre Barcelona i Gràcia, la qual cosa ens mostra alhora el desenvolupament d'aquella àrea de l'Eixample. També quedava el problema de la riera d'en Malla, i encara no s'havia pogut donar continuïtat a la Ronda Universitat entre la Rambla de Catalunya i la plaça Universitat, car tot i l'entrada en servei dels enllaços ferroviaris l'estació del Ferrocarril de Martorell hi va romandre ben bé fins al 1885, per la qual cosa encara s'hagué d'utilitzar el vell camí de ronda per a circular per la zona¹³.

Se segueix potenciant la Plaça Catalunya com a àrea central amb l'obertura de carrers que la comuniquen amb la Ciutat Vella: carrer Bilbao, Lluís el Pietós, avinguda del Portal de l'Àngel... però no es resol definitivament el problema de la seva urbanització. D'una banda hi ha diversos edificis que n'ocupen l'àrea central, com la citada casa Gibert i la Casa Estruch (cats. 39 i 38), i de l'altra, l'ambigua postura del Governador Civil, en principi a favor de la plaça, no afavoreix gens les intencions municipals: un cop al 1865 la idea de plaça

¹³ Tal i com consta a l'expedient n° 1497 de l'arxiu administratiu de l'Ajuntament de Barcelona, al gener de 1883 es denega el permís de construcció a Joan Miró, qui volia edificar una casa (cat. 29) en el xamfrà de la Rambla Catalunya amb la Ronda Universitat. El motiu que allega l'Ajuntament és que per allí passava l'antic camí de ronda, que encara era utilitzat perquè l'estació de Martorell barrava el pas a la Ronda Universitat. Es decideix proposar l'atorgació del permís a la solució d'aquest problema.

havia agafat força i s'havia començat a explicar l'àrea, l'Ajuntament va decidir de no concedir cap permís més d'obres per a les dues mansanes que n'ocupaven l'espai central, al 1866, però, quan Josep Rosich vol edificar una casa a la zona central de la plaça, vora del Portal de l'Àngel i l'Ajuntament no li concedeix el permís i interposa recurs al Governador Civil, el qual li dona la raó, de manera que es construeix l'edifici (cat.40) que s'acaba al 1868.

A més d'aquests edificis, la part central s'havia anat veient envaïda per tota una sèrie de construccions "menors" com teatres, cirques i cafés que impossibiliten la seva definitiva urbanització.

Així, a tres anys vista de l'Exposició Universal la situació a l'Eixample havia evolucionat favorablement quan a l'edificació, però cada cop s'allunyava més i més de la idea de Cerdà: l'enllaç amb el port havia estat definitivament bloquejat amb la construcció del parc de la Ciutadella; els enllaços ferroviaris, que circulaven a l'àrea central per un migrat carrer Aragó, no seguien el traçat proposat per Cerdà a l'àrea de llevant al llarg del carrer de la Marina⁴⁴, dissenyat expressament per a això, sinó que circulaven lliurement amb formes sinuoses a través dels camps, dificultant la seva posterior adaptació a la lògica ortogonal del Pla, la lentitud en l'obertura dels carrers principals, com l'Avinguda Meridiana o el Paral·lel que havien de substituir les antigues carreteres, feu que aquestes es consolidessin dins de l'Eixample, esdevenint carrers irregulars que han subsistit fins ara i que trenquen també amb la seva geometria (carretera de Ribes i carrer de Pere IV a Sant Martí, i avinguda Mistral a Sant Antoni); a més, ja hi havia construccions a gairebé totes les àrees que s'havien pensat com a parc, i els jardins interiors, tot i ser presents sobre el paper a l'hora de sol·licitar els permisos d'obres, no passaren de ser un nom en un plànol i esdevingueren tristos patis de les rebotigues. Finalment, la reforma de Ciutat Vella havia estat abandonada davant de la incapacitat municipal d'afrontar el seu elevat cost.

III.1.3.1.3. Tercera etapa

Tal i com García Espuche assenyala⁴⁵ la celebració de l'Exposició Universal de 1888, data que centra la darrera de les etapes (1886-1890), no va comportar cap progrés important quan a la construcció de l'Eixample. D'una banda, no va haver cap acceleració dels ritmes

⁴⁴ Fins fa ben poc: Passeig de Carles I

⁴⁵ Vid García Espuche, op. cit. pàg. 145

de construcció ⁶⁵, i de l'altra no hi va haver cap actuació urbanística important a la zona, llevat de les directament relacionades en millorar els accessos al parc, com és ara, l'urbanització del Passeig de Sant Joan, al 1885. De fet, però, la majoria d'actuacions immobiliàries dutes a terme durant el període no tingueren res a veure amb l'Exposició, sobretot si tenim en compte que gairebé tots els edificis s'aixecaren lluny del Parc, o bé a la Dreta de l'Eixample, ja consolidada, o bé cap a l'Esquerra. Al Passeig de Sant Joan, i als solars provinents de l'antiga Ciutadella, no es construïx gairebé res.

Les úniques transformacions de rellevància que es duen a terme són, de fet, culminació d'obres iniciades en el període anterior i segueixen en la línia d'eliminar els obstacles que impedièn el desenvolupament cap a l'esquerra: cobriment de la Riera d'en Malla sota la Rambla Catalunya i urbanització d'aquesta – obra iniciada al 1884 i acabada al 1887 – i obertura, al 1886, de la Ronda Universitat entre la Rambla i Plaça Universitat, un cop eliminada l'estació de Martorell al 1885. A part d'això, es comença a implantar l'enllumenat elèctric al carrer i la pavimentació d'aquest, amb l'introducció dels paviments de fusta o "entascónats" que a partir de 1883-84, i sobretot de 1885, s'installehen al Passeig de Gràcia i a d'altres carrers importants de Ciutat Vella, així com als accessos al Parc.

Les actuacions més relacionades amb l'Exposició tingueren un caràcter purament ornamental dirigit a millorar l'imatge de la ciutat i a fer de Barcelona una urbs moderna i cosmopolita imitant les grans capitals europees, amb la instal·lació de mobiliari urbà, la creació d'àrees enjardinades, l'erectió de monuments a les cruïlles importants, com per exemple els dedicats a Güell i Clavé, a Rambla Catalunya amb Gran Via i amb València, respectivament,...

L'exemple més eloqüent de la poca incidència urbanística de l'Exposició per a l'Eixample és l'estat lamentable en què seguia la encara irrealitzada Plaça de Catalunya. La seva urbanització no va rebre cap impuls important en motiu del certamen, només s'hi realitzaren operacions de "maquillatge", plantant noves fileres d'arbres que comunicaven el capdemunt de la Rambla amb el Passeig de Gràcia, i el Portal de l'Àngel amb la Rambla Catalunya, enderrocant alguna barraca que estorbés la circulació, i instal·lant un surtidor i

⁶⁵ Vid. Tafunell, X. *La construcción residencial en el crecimiento económico de Barcelona (1854-1897)*. Barcelona: Tesis doctoral inédita, llegida a la U.A.B., 1988. Citada per García Espuche, op. cit. També existeix un article d'aquest autor titulat "Els ritmes de la construcció" publicat al volum de diversos autors: *Exposició Universal de Barcelona. Llibre del Centenari 1888-1988* pàgs. 420 i ss.

un celebrat "arc-cascada" que, per cert, rebé moltes crítiques.

La sort dels equipaments, en el sentit d'edificis públics, previstos per Cerdà fou paral·lela a la resta dels conceptes originaris del Pla. De tots els consignats a la primera versió d'aquest, només se'n construí un, el Mercat de Sant Antoni, edificat entre 1872-1882, ocupant tota l'illa com era previst. L'altra mercat que s'edificà al 1888, el de la Concepció, el trobem ja envoltat d'edificis i passatges en el marc d'un carrer Aragó amb rasa ferroviària i vint metres menys d'amplada, totalment fora de les premises cerdàniques. La resta d'edificis públics, cap d'ells pensat per l'urbanista, se situaren majoritàriament a l'Esquerra de l'Eixample, és a dir, en aquella àrea menys afavorida, no tan atractiva per als habitatges. Així s'hi construeixen els grans temples de la cultura de l'època, com la Universitat (1863-68) i el Seminari Conciliar (1878-88); també s'hi situen equipaments "molestos" com el Vapor Vell (1869) que després esdevindria Escola Industrial, i, més endavant, l'Escorxador (1891) i la presó Model (1904). Més repertits per tota la zona d'eixample hi trobem, curiosament, gran nombre de convents, molts d'ells de congregacions femenines que havien perdut l'edifici en els incendis de 1835 i la desamortització de 1836: les Penedides, les Magdalenes, les de la Mare De Déu de l'Ensenyament, les Germanetes dels Pobres (1869); les Adoratrius (1865) i les Salesses (1882-85), entre d'altres. Cal remarcar, però, que només un d'aquests convents se situa en l'àrea central de l'Eixample, mentre que la resta forma una mena de "corona" a les parts més extremes d'aquest: les primeres al carrer Aragó entre Viladomat i Borrell, en una àrea totalment lliure d'edificacions, les segones a València/Muntaner, i les adoratrius a Consell de Cent/Casanova, totes al límit nord i oest de l'àrea edificada; les Germanetes dels Pobres i les Salesses vora el Passeig Sant Joan, al límit est, i només les de la Mare de Déu de l'Ensenyament al carrer Aragó/Pau Clarís, dins l'àrea més central. Més central encara fou l'ubicació del Palau d'Exposicions de la Gran Via (1868), entre Passeig de Gràcia i Rambla Catalunya, el qual desaparegué ben aviat, quan l'àrea adquirí prestigi i pujà el valor d'aquells terrenys.

Així, la creació d'edificis públics, esdevé l'expressió més clara d'un principi molt marcat de zonificació, que trencava, com hem anat veient, amb la idea igualitària de Cerdà, amb una àrea reservada als habitatges de qualitat, la Dreta, i una altra àrea, l'Esquerra on s'hi assenten aquells serveis "molestos": presó, escorxador, fàbriques... a més de les vies, a nivell de carrer dels enllaços ferroviaris. També ens palesa la mateixa manca d'empenta municipal que marca la construcció en general de l'Eixample, car només es construeixen aquells

equipaments de primeríssima necessitat, com són els mercats, de manera que la Universitat serà l'únic gran edifici públic de la zona, acompanyat pel Seminari, d'un caràcter més privat, en ser propietat de l'església. Els edificis representatius del poder públic, Ajuntament, Diputació i Estat, romandran a Ciutat Vella al nucli tradicional de poder del Barri Gòtic, deixant l'Eixample en mans de la burgesia qui en farà la seva àrea residencial, tot al contrari del que havia passat a la Ringstrasse vienesa.

Finalment, a partir de 1890 hi haurà una nova embranzida edificatòria que comportarà la consolidació de l'Eixample com a nova àrea central de la ciutat: al 1891 rebrà ordenances específiques, i al 1892 s'aprovarà una llei que legalitzarà totes les modificacions urbanístiques introduïdes al Pla, i que, a més, obrirà la possibilitat de legalitzar les abundants infraccions comeses pels particulars a l'hora d'edificar, donant el tret de gràcia a la Barcelona àmplia, verda i igualitària que havia imaginat Ildefons Cerdà.

III.1.3.2 Irregularitats en l'edificació: propietat versus municipi

En els capítols anteriors hem vist com la realització de l'Eixample Cerdà va anar acompanyada de profundes modificacions urbanístiques que contribuïren a donar-li l'aspecte actual en contraposició a la idea inicial de l'enginyer. Aquests canvis van anar acompanyats d'altres de caire arquitectònic que anaren introduïnt individualment i de motu propio els diferents propietaris en anar aixecant els diversos edificis. Aquestes variacions no només atentaven contra el Pla inicial, sinó que també contravenien les ordenances municipals vigents, per la qual cosa representen un enfrontament directe entre la municipalitat i els particulars que encara no veien prou satisfets els seus interessos amb les modificacions aprovades, i els defensaven per la via dels fets consumats, desafiant l'autoritat municipal, que s'havia revelat impotent i inoperant en tot el procés de gestió i aprovació del Pla Cerdà.⁸⁷

La majoria de les infraccions que es cometien, i que tot seguit analitzarem amb més detall, es relacionaven amb l'edificació de més espai, ja fos en sentit vertical o horitzontal, del consagrat en el projecte que prèviament s'havia presentat i que havia estat aprovat per l'Ajuntament, tot buscant més rendibilitat als terrenys on s'assentaven els edificis. Aquí, podríem destacar la construcció d'un pis de més, normalment el quart; l'edificació de golfes

⁸⁷ Sobre aquest tema no existeix bibliografia, per la qual cosa ens basem en les dades recollides en l'Arxiu Administratiu.

molt altes per a utilitzar-les com a habitatges; l'aixecament de "cuartos" de servei al terrat; la cubrició de la superfície que calia destinar a jardí, nitjant coberts; l'edificació d'entresols interiors, tampoc previstos; així com, l'ubicació d'habitatges en els soterranis, també prohibits pels mateixos motius.

Un altre capítol freqüent d'infraccions gira a l'entorn del fet que molts propietaris comencessin a aixecar els seus edificis, sense haver obtingut encara el permís pertinent, demostrant un total menyspreu per l'Ajuntament. També hi ha tot un regitzell de casos aïllats amb denúncies provocades per problemes amb els veïns, per disputes urbanístiques, i d'altres qüestions que veurem a continuació.

La resolució de les denúncies que l'allau d'infraccions sistemàtiques⁸⁸ provocava ens demostra la prepotència amb què actuaven sovint els promotors de les obres, defensats per el respecte a la sacrosanta Propietat que sempre van demostrar els diferents regims de caire llibera! de la segona meitat del segle XIX. Quan s'edificava quelcom no reflectit en els plànols aprovats, però ajustat encara a les ordenances municipals (com ara edificar tres pisos en un edifici que només tingués autorització per a tenir-ne dos (en el benentès que amb el tercer no se sobrepassessin els 19,70 m d'alçada màxima permesa) la qüestió se solucionava rapidament obligant al responsable a demanar el corresponent permís. Ara bé, en cometre's una infracció que violava les ordenances, l'Ajuntament decretava la paralització de les obres, el pagament d'una multa, que s'imposava tan al propietari com al facultatiu, i l'enderroc, en el termini de tres dies, d'aquí que constituís el motiu de la denúncia. El denunciat solia, o bé presentar una instància defensant-se, tot al·legant molt sovint la "millora" que el seu edifici significava per a la ciutat, o la contribució que aquest representava a l'"ornato públic", o bé pagava la multa, sense aturar les obres, ni molt menys enderrocar cap part de l'edifici. Un cop constatat això, l'Ajuntament enviava una brigada de treballadors, a compte de l'infractor, per a què destruïssin allò il·legal, però aquests no arribaven a entrar a la finca perquè se'ls barrava el pas. Arribats en aquest punt, la municipalitat sol·licitava un ordre judicial per a poder entrar a l'edifici sense el consentiment del propietari, però aleshores els treballadors municipals es trobaven que tampoc no podien entrar a l'edifici, no perquè el propietari els ho impedís, sinó perquè trobaven les portes tancades i la casa buida, de manera que tampoc es duia a terme la sanció. A partir d'aquí, els expedients no solen referir cap més acció, de

⁸⁸ Més d'un 25% dels edificis estudiats presentaven algun tipus de denúncia.

manera que sembla ser que s'arxivava l'assumpte i l'infracció acabava essent tolerada. Això queda confirmat pel fet que tan a través de fotografies d'època com en els propis edificis conservats fins ara, s'ha pogut constatar la presència d'aquell quart pis il·legal o d'aquella "miranda" no present en el projecte aprovat per l'Ajuntament. D'altra banda, en plànols presentats en expedients posteriors referents a afegits en algun d'aquests edificis, s'ha vist incorporat l'element objecte de la denúncia. Aquesta tolerància fou sancionada oficialment quan a finals de segle, i a redós de les noves ordenances de 1891 molt menys restrictives pel que fa a l'ocupació del sòl, es comencen a legalitzar totes aquestes infraccions a través de la sol·licitud del corresponent perinís...

No cal insistir en el fet que la feblesa i fins a cert punt complicitat de les autoritats municipals va encoratjar a molts propietaris a l'hora de cometre infraccions, molts d'ells personatges de prestigi i renom que s'erigiren en defensors de la propietat privada que consideraven anorreada en intentar posar normes al seu aprofitament.

L'infracció més flagrant, i la més habitual⁸⁸ de les abans apuntades consisteix en construir un pis més dels permesos; tal com hem vist més amunt, en les ordenances es consignava que l'alçada total màxima de l'edifici no havia de sobrepassar els 100 pams, o 19,4 metres, i que aquesta es podia dividir en planta baixa, tres pisos i entresol, o en planta baixa i quatre pisos.⁸⁹ Habitualment, els propietaris presentaven projectes d'edificis de 100 pams d'alçada, dividits només en planta baixa i tres pisos, però molts d'ells construïen il·legalment un quart pis, motiu de denúncia, car en aixecar-lo se sobrepassava l'alçada màxima permesa, infringint l'article 17 de les ordenances i alhora construïnt quelcom no present en el projecte aprovat. Aquest quart pis, que fins i tot en alguns casos (cat. 316) arriba a ser cinquè⁹¹, presentava les mateixes característiques formals i tipològiques que els altres, amb una alçada lleugerament inferior. Cap d'ells no va ser concebut com a remunta, ni la seva construcció era un afegit a posteriori, sinó que formen part del projecte inicial, es construeixen immediatament després que el tercer, durant l'edificació de la casa, i no estan ni endarrerits, ni dissimulats, ni separats de la resta de l'edifici apareixent totalment integrats

⁸⁸ Representa un 47%.

⁸⁹ Article 36 de les Ordenances Municipals (vid. capítol III 1.2.)

⁹¹ Vid. expedient n° 3782 de 1888.

a la façana. L'única "característica" que els diferencia de la resta de pisos és que no són consignats en els plànols que es presenten per a ser aprovats a l'Ajuntament, per a garantir, així, l'aprovació del projecte⁹⁷

Aquesta pràctica és constatable ja als propis inicis de l'Eixample: un exemple primerenc el tenim al 1863 quan es denuncia un edifici situat a la Ronda de Sant Pere (cat. 398)⁹⁸. Aviat es generalitza aquest "costum" que assoleix un gran auge en els anys 1870-71-72-73, coincidint amb l'inici de la segona etapa de la realització de l'Eixample, i, per tant, amb un moment de gran activitat constructiva. Al propi 1871, Domingo Call i Franquesa que havia un conjunt de sis edificis a la Plaça d'Urquinaona, abarcant els carrers de Fontanella i Ronda de Sant Pere (cat. 386)⁹⁹, es queixa de la denúncia i allega que tots els edificis que s'havien construït fins aleshores en aquella mansana constaven de quatre pisos, sobrepassant l'alçada màxima. També és remarcable la coincidència quan a l'ubicació dels edificis denunciats, situats la majoria en l'àrea que nosaltres anomenem "Zona de Contacte", així com a la Rambla Catalunya i a la part central de la Gran Via. El Passeig de Gràcia, que encara aleshores conservava el seu caràcter senyorial escapà a aquesta pràctica. Això és força lògic, car en tractar-se d'un fet destinat a augmentar la renda d'un edifici era molt més freqüent en els plurifamiliars *sense principal*, entre mitgeres, essent-ho poc en els habitatges dels propietaris, on la representativitat pesava tan o més que els guanys. Així, és normal que trobem aquests "quarts pisos il·legals" en aquelles àrees valorades des d'un bon principi i en edificis poc representatius, destinats "només" a produir renda.

Una altre tipus d'infracció molt relacionat amb el que acabem d'explicar, consistia en l'edificació de golfes més altes del normal per a bastir-hi vivendes. Aquesta era una manera menys descarada d'augmentar el nombre d'habitatsges d'un edifici, car des del carrer podien passar més o menys desapercebuts. Alhora, però, constituïen un atemptat més greu a la salut pública car aquests habitatges, que havien de tenir l'aparença exterior de golfes, havien de ser més baixos que els normals, amb alçades que solien rondar els dos metres, i es dotaven de menys ventilació, ja que les obertures havien de ser petites.

Aquesta infracció que era molt menys habitual que la primera, car només representa

⁹⁷ Cal pensar que qualsevol projecte d'edifici que superés els 19,40 m d'alçada era rebutjat, per la qual cosa era més convenient obtenir primer el permís per a fer una casa de igual o menys alçada i després fer la més alta.

⁹⁸ Expedient n° 2502 bis i bis de 1863.

⁹⁹ Expedient n° 11089 O.P. de 1871.

aproximadament un 15% del total hi té molts punts de contacte ja que, d'una banda, es tracta de dues maneres diferents d'augmentar el número d'habitages d'un edifici, i de l'altra, hi ha una gran coincidència en quan a l'ubicació i a l'època en que es duen a terme; així podem constatar que un 50% aproximat dels edificis que presenten denúncies per augmentar l'alçada de les golfes, també en presenten per construir-hi un quart pis il·legal, la qual cosa revela un gran interès per ocupar intensivament uns espais determinats, com són la Zona de Contacte i l'Eixample Central. Amb tot, cal matitzar que si bé en el cas dels quarts pisos aquesta pràctica es relegava als edificis poc representatius, en el cas dels habitages a les golfes, els trobem amb més freqüència a cases amb pis principal del Passeig de Gràcia. Aquesta diferència s'explica pel fet, abans ja assenyalat, que l'afegit d'aquests habitages passava més fàcilment desapercebut, de manera que no afectava ni a la façana ni a la representativitat de la casa, alhora que aquestes vivendes podien complir òptimament la funció d'allotjar el personal del servei.

El procediment de construcció és el mateix que en el cas anterior. No s'afegien com a remunes, sinó que s'edificaven des de bell antuvi, com a part integrant de tot l'edifici projectat. Tot i que aquesta pràctica s'inicia un xic més tard que l'anterior, al voltant de 1867, arriba al seu punt àlgid als anys 1870-71-72-73, també coincidint amb l'embranchida constructora de l'Eixample.

Una altra "actuació" que també afectava directament l'alçada dels edificis consistia en la construcció dels anomenats "cuartos" de servei als terrats. L'article 17 de les ordenances deixava ben clar: "Mas allá de dicha elevacion [el terrat] no podrá subir pared alguna del edificio, ni otro objeto colocado sobre el mismo". Amb tot, a partir de 1884 comencem a trobar un gran nombre de denúncies per aquest fet, així com les primeres peticions⁹⁵. Aquestes construccions presentaven una estructura simple: un grapat d'habitacions rectangulars arrencades al voltant de la caixa de l'escala, per la banda del pati interior de mansana. La simplicitat de l'estructura responia a una funció també senzilla: emmagatzemar-hi "esteres" i altres estris de l'utilitatge domèstic que en alguns moments poden fer nosa a les

⁹⁵ També és en aquest moment quan trobem les primeres peticions per a situar tallers fotogràfics als terrats dels edificis, buscant la màxima llum i unitat que aquests necessitaven. Aquest tema, però no el tractarem aquí car l'intencionalitat en la construcció dels "cuartos" era tota una altra, com ara veurem. Per als tallers fotogràfics, dels quals se'n parlarà en un altre capítol, vegeu, per exemple, l'expedient n° 2083 de 1882, corresponent a la Casa Pla, situada al carrer Pelai, cantonada Balmea (cat. 272).

vivendes⁹⁶. Com, per la seva ubicació, no eren visibles des del carrer, i no afectaven directament l'"ornato públic", que hem vist que era una de les principals preocupacions de les ordenances, aquestes petites edificacions eren tolerades quan se'n demanava el corresponent permís; les denúncies sorgeixen quan s'aixequen sense pagar-ne els drets de construcció i sobretot, quan se sospita que poden convertir-se en vivendes (tal i com es fa actualment).

A diferència dels quarts pisos i de les golfes ilegals, els "cuartos" al terrat no eren previstos inicialment i s'edificaren com a afegits a les cases ja acabades. L'auge d'aquesta pràctica, que s'inicia cap a la segona meitat de la dècada dels anys vuitantes, ultrapassa el nostre àmbit cronològic i el podríem situar a l'entorn del voltant de segle. L'àmbit "geogràfic" ja no és tan definit, tot i que podríem esmentar l'Exemple Central. Quan a tipologies els trobem en tota mena d'edificis plurifamiliars: als de renda alta, com a veritables dependències de servei, i als de renda baixa, com a vivendes. Pensem que a l'època en què es construeixen, l'Exemple ja s'havia consolidat com a zona residencial preferencial i per tant la demanda de vivenda a l'àrea ja era elevada.

Un 24% de les infraccions tenia a veure amb la ja reiteradament comentada desvirtuació del Pla Cerdà: d'aquest s'havia salvat, sobre el paper, la idea de convertir els interiors de mansanes en jardins; diem "sobre el paper" perquè ja al 1870 trobem les primeres denúncies per edificar "coberts" il·legals als "jardins"⁹⁷. Així, aquestes estructures senzilles, que cobrien parcial, i en alguns casos, totalment, aquests espais, constituïren el precedent de l'ocupació sistemàtica il·legal que s'inicià a principis del segle XX, com veurem més endavant⁹⁸.

En principi podríem dividir en dos grups el conjunt d'edificis als jardins dels quals es hasteixen coberts il·legals. El primer el constitueixen els edificis construïts durant els anys 1870-73. En aquests, l'ocupació del jardí és immediata a la construcció de l'edifici, i coincideix amb l'edificació, a la mateixa casa, de quarts pisos il·legals i/o de golfes més altes. Això ens revela altre cop aquesta voluntat d'aprofitament màxim dels terrenys, molt

⁹⁶ A l'expedient n° E 2494, Bonaventura Casas sol·licita permís, al 1886, per a edificar "cuartos para esteras" al terrat del seu edifici (cat 46) situat a la Rambla de Catalunya, i se li concedeix.

⁹⁷ Sobre el tema dels "jardins" parlarem més abastament quan tractem de l'arquitectura, aquí només ho farem des del punt de vista de les infraccions que s'hi cometieren.

⁹⁸ Vid. Capítol VIII.4 referent a les transformacions que patiren els edificis, després de 1888.

compreensible si tenim en compte que la majoria d'edificacions d'aquest primer grup se situaven a la Zona de Contacte, la més valorada en aquells moments. Així, són edificis d'habitatges de renda modesta amb baixos comercials, que aprofiten els espai dels hipotètics jardins per a bastir-hi magatzems o tallers annexos a les botigues.

En el segon grup, l'ocupació del jardí es produeix anys després d'haver-se finalitzat la construcció de la casa. El caràcter d'aquests és molt més divers, hi trobem des dels grans palaus amb grans jardins del carrer Mallorca, fins a edificis de caire mixt industrial/residencial, passant per alguns amb pis principal i d'altres molt modestos de les zones perifèriques. Això comporta que les funcions d'aquests coberts siguin molt diverses, servint com a magatzems, cavallerisses, cotxeres, tallers, forns de pa, corrals⁹⁹, safarejos... molts d'aquests daten ja de finals de segle i es legalitzen immediatament en sol·licitar-se el permís després d'haver rebut la denúncia, la qual cosa ja ens mostra una flexibilitat més gran de les autoritats que contrasta amb la "intransigència" demostrada en els inicis de la construcció de l'Eixample, quan encara es defensava, fins a cert punt, el concepte cerdanià.

A l'interior dels edificis també s'hi van detectar infraccions. La més comuna consistia en la construcció dels anomenats "entresols interiors", sorgits en dividir en dos l'alçada de la part mitja i posterior de les plantes baixes, per aprofitar-ne encara més l'espai, construint migrades vivendes. Aquestes estructures no estaven pas prohibides per les ordenances, que les permetien "cuando pueda tener la suficiente ventilación"¹⁰⁰ i eren objecte de denúncia només quan es construïen sense haver demanat el corresponent permís, pràctica, però, que es revela com la més habitual, car en quedar amagades a l'interior dels edificis, eren més difícils de ser detectades per les autoritats municipals. Llur construcció està directament relacionada amb l'activitat comercial, ja que les petites vivendes que s'hi situaven anaven destinades als botiguers. Així, la majoria els trobem a la Zona de Contacte, i sobretot a l'àrea del barri de Sant Antoni, una de les zones amb caràcter més popular de l'Eixample, en edificis de renda modesta amb els baixos dedicats a botigues. Excepcionalment, en trobem

⁹⁹ Al Palau Casades (cat. 264), actual seu del Col·legi de Metges, expedient n° E.1402, es construeix un cobert al jardí, en forma de xalet, per a situar-hi un galliner i guardar hi les eines del jardí.

¹⁰⁰ Article 21.

algun a l'àrea central en edificis de qualitat, amb funcionalitats lligades al servei¹⁰¹.

El fet que vagin lligats a l'explotació comercial de les botigues, explica que no s'afageixin anys després de la finalització de l'edifici, sinó que es construeixen al mateix temps que la resta de la casa. L'època en que en trobem més és també aquest moment marcat pels anys 1871-72-73, en què es desenvolupen i es valoren aquestes àrees. Amb tot, ja en trobem al 1863 i es continuen fent durant tot el període que abarca la nostra tesi, arribant, més enllà, almenys fins a 1896.

La construcció de mirandes fou una altra font de tensions entre el municipi i la propietat. Aquestes eren permeses sempre i quan es demanés el corresponent permís i no medessin més de 3,88m d'alçada¹⁰². Això va comportar problemes, ja que molts propietaris van interpretar que es podien afegir aquests 3,88 m als 19,40 m d'alçada màxima, mentre que l'Ajuntament entenia que l'alçada de les mirandes calia que s'integrés en els 100 pams d'alçada màxima permesa. Aquesta diversitat d'interpretacions de les ordenances va comportar tot una sèrie de disputes, entre l'Ajuntament i els propietaris, com ara la que va suscitar la construcció d'una torre semicircular a casa Rabell, a la cantonada de Rambles i Plaça catalunya (cat.37). La torre en qüestió havia figurat en un principi en el projecte presentat a l'Ajuntament, però va haver de ser esborrada dels plànols per a poder obtenir el permís; un cop obtingut aquest, va ser construïda, com s'havia pensat de bell antuvi, provocant la consegüent denúncia municipal. La resposta del propietari invoca, com no, el benefici que l'"ornat públic" de la plaça i de la ciutat en general van obtenir a través de la torreta¹⁰³. Casos com aquest van comportar sovint l'intervenció del Governador Civil, que era invocat pels propietaris quan s'enfrontaven a l'Ajuntament, i l'aprovació d'una R.O. de 25 d'abril de 1879 en què constava el dret a construir mirandes sobre els terrats, sempre i quan aquestes se situessin a tres metres de la línia de façana, i a dos metres de les parets mitgeres.

L'intervenció del Governador Civil i la presentació de diversos projectes per a poder obtenir el permís de construcció són una constant als primers anys d'edificació de l'Eixample.

¹⁰¹ A la casa Alhollí (cat.143), palau unifamiliar situat a Gran Via/Llàtria, es construeix un entresol inferior com a vivenda per al propietari. Vid. expedient n° 2296 de 1871.

¹⁰² Article 23 de les ordenances municipals.

¹⁰³ Vid. expedient n° 14791 de 1876.

en què els propietaris aprofitaven els buits legals que deixaven les ordenances¹⁰⁴, per treure el màxim profit dels seus terrenys a l'Eixample. D'això ens trobem tres exemples, concentrats tots tres a la vorera de llevant de la Plaça de Catalunya: així tant la casa Buxeda (cat.31), com la Jaumeandreu (cat.32) i la Bonsoms (cat.34), que ocupaven les finques números 12, 13 i 15 de la Plaça Catalunya, respectivament¹⁰⁵ van tenir molts problemes a l'hora de rebre el permís d'obres, ja que els projectes presentats ultrapassaven l'ocupació màxima d'espai permesa, sense deixar l'espai suficient per a jardí. Aquesta superfície, que no constava a les ordenances, fou fixada per una circular del Governador Civil, redactada al 15 de juliol de 1860 per a garantir mínimament el compliment de les condicions del Pla Cerdà. Així, en tots tres casos¹⁰⁶ els propietaris van anar presentant diversos projectes, en els quals s'aprofitava al màxim l'espai, comptabilitzant les galeries i pati interiors com a espai de jardins, que anaven essent rebutjats per l'Ajuntament. Tot i aquest rebuig, Climent Bonsoms, per exemple, va començar a edificar la casa sense el permís i Josep Jaumendreu va construir la seva seguint els plànols presentats (i rebutjats) en un primer moment, en lloc de seguir els que havia aprovat la municipalitat.

D'altres conflictes similars tenien a veure amb la incompetència municipal alhora d'encarar la magna obra de l'Eixample. La majoria d'aquests consistien en problemes derivats per canvis de rasants o per la mala fixació de les aliniacions. El cas més eloqüent ens l'aporta la Casa Call (cat.386) a la plaça d'Urquinaona¹⁰⁷, que és denunciada per no seguir la línia oficial marcada per a aquell sector. Després de la presentació de diversos recursos per part del propietari deixant clara la seva innocència, un informe del propi Ajuntament reconeix la culpabilitat del municipi car aquest havia variat en diverses ocasions les aliniacions a la zona, per la qual cosa la denúncia és retirada.

A part d'això, es troben altres denúncies, molt menys freqüents que les ja citades.

¹⁰⁴ El fet que les ordenances fossin aprovades abans de l'aprovació del Pla d'Eixample fa que no es referessin en cap moment a l'ocupació de les mansanes, provocant un buit legal sobre aquest punt.

¹⁰⁵ I que ara són ocupades pel monstre arquitectònic i comercial anomenat "El Corte Inglés".

¹⁰⁶ Expedients n° 1636 c. de 1863, 933 cap de 1863 i 1741 c. de 1866, respectivament.

¹⁰⁷ Expedient n° 11089 (op) de 1871.

que fan referència a l'habilitació de vivendes al soterrani, que estaven totalment prohibides¹⁰⁸, la no construcció de golfes, tal i com manaven les ordenances, o bé a la realització d'obres menors com ara tribunes, sense el corresponent permís municipal. També hi ha casos certament insòlits com el que succeeix a Francesc de Paula del Villar i Lozano, quan s'assebenta que Martín Plana està edificant a la Rambla Catalunya un edifici (cat.45) que l'arquitecte havia dissenyat per al solar d'un altre propietari, en un altre indret¹⁰⁹, o bé el de Miquel Clavé, que demana que es deregui un permís d'obres que se li havia concedit, sense que ell l'hagués demanat¹¹⁰.

De tot això se'n desprenen algunes idees que ens ajuden a comprendre més profundament tot el procés de construcció de l'Eixample que hem anat esbossant. És prou evident que la idea d'Eixample com a millora social i higiènica de la ciutat no cualla en la societat barcelonina, que veu en ell una possibilitat més d'enriquir-se a través del negoci i la especulació immobiliària. Per això es lluita des d'un principi contra tot allò que pugui posar trabes a aquest negoci i que en dificulti l'obtenció de guanys. A nivell urbanístic, ja hem vist la constant "batalla" per imposar un model capitalista de ciutat en un marc pensat per a una urbs igualitària; a nivell arquitectònic, la batalla s'entaula casa per casa, parcel·la per parcel·la, intentant extreure'n el major benefici, aprofitant fins el darrer centímetre quadrat, ja sigui augmentant el número de pisos, dividint-los en dos, fent habitatges als soterranis, tapant els jardins,... i tot això procurant pagar el mínim, defugint el control que l'Ajuntament intentava introduir dins dels edificis, el qual era considerat com un atemptat al sagrat principi de la propietat, pilar bàsic de la societat liberal del segle XIX.

Però la "destrucció" de la ciutat igualitària també és palesa quan, des d'un bon principi es valoren certs sectors de l'Eixample que passaran a ser privilegiats, en un sentit o en un altre, gaudint del "privilegi" de ser les àrees on es cometran més infraccions, on la idea d'Eixample social, pensat com a millora de les classes populars de la Barcelona Vella, es liquidarà més ràpidament. Això ho trobem, com hem vist, a la Zona de Contacte, valorada per la seva proximitat a la Ciutat Vella, i a l'àrea Central, nascuda a redòs de la via senyorial del Passeig de Gràcia.

¹⁰⁸ Article 21 de les ordenances municipals

¹⁰⁹ Expedient n° 2439 c de 1872

¹¹⁰ Expedient n° 1756 bis c de 1866

L'aparició de les infraccions, però, seguirà un procés més o menys lògic: si recapitem el que s'ha dit fins ara, veurem que les primeres denúncies, a l'entorn de 1863, fan referència a la construcció de quarts pisos, primera "tècnica" pensada per a aprofitar més la parcel·la, retaliada gairebé a la meitat per l'obligatorietat de situar jardins interiors, imposada pel Governador Civil al 1860. Aquesta pràctica, topa, com és lògic, amb l'oposició de l'Ajuntament, el qual, però, no té prou força executiva per erradicar-la, només per imposar multes als qui la practiquin. Per a evitar aquestes, aviat, cap a 1867, sorgeix una "variant", consistent en fer habitatges a les golfes, que produeix els mateixos guanys, però que és més elegant i, en principi, pot escapar més fàcilment als control edificis. Una altra passa endavant, quantitativa i alhora qualitativa, que no es produeix fins al 1870, és la "conquesta" dels jardins, que coincideix amb el "boom" constructiu iniciat aquell any, la qual cosa fa també que es dispari el número de denúncies, en augmentar el número d'edificis construïts. Amb tot, cal també veure aquest augment del número de denúncies, no només com una conseqüència lògica de la gran activitat constructiva de l'època, sinó també motivat per la inoperància sancionadora que ha anat demostrant l'autoritat municipal durant els deu primers anys de la construcció de l'Eixample, la qual cosa encoratja als propietaris a fer un pas tan important com és el d'anorrear els jardins, darrer baluard de la teoria cerdània. L'"assalt final" el trobem ja a l'únic lloc on quedava espai per aprofitar, és a dir, als terrats. La seva ocupació, però, es retarda fins a mitjans dels anys vuitanta, un cop "devorats" els jardins. Més endavant, quan s'haurà legalitzat tot això, vindran, ara ja amb el vist-i-plau dels ajuntaments del nostre segle, els magatzems i els tallers als patis (mai més no se'n dirà "jardins"), els aparcaments soterranis, les remunes i els àtics, però això, per sort, sobrepassa els nostres límits cronològics.

Aquest és, en fi, el que nosaltres hem anomenat "el marc real". El context físic, fill bord d'una idea genial que es va quedar al paper. Ens ha interessat anar desgranant tot aquest procés urbanístic i, podríem dir, social, perquè els edificis que més endavant analitzarem van ser qui, al llarg d'aquests vint-i-vuit anys, es van anar inserint i alhora van anar donant forma a aquest conjunt de carrers i places que anomenem Eixample de Barcelona.